

המבנה בהר-עיבל וזיהויו כמזבח

ניתוח פרשיות המזבח במקרא לעומת הלכות מזבח בתלמוד

הקדמה

- א. עקרונות המזבח במקרא.
- ב. עקרונות המזבח בתלמוד - השוואה.
- ג. פרטים בהלכות מזבח עפ"י סוגיות התלמוד.
- ד. המזבח ביחס לרוחות העולם.
- ה. הבמה על הסלע.
- ו. סיכום הדמיון והשוני ביחס למושגי מזבח במקרא ובתלמוד.

הקדמה

האתר שנתגלה ונחפר (חלקית) בידי אדם זרטל מציג לפנינו חידה מקראית-היסטורית הלכתית, שאינני יודע אם יש לה תקדים. שנים אחדות של סקרים וחיפושים נמרצים בהרי אפרים ומנשה החלו להניב פרי, מפתיע בעוצמתו.

לראשונה, ניצב לפנינו מבנה אשר תובע מאתנו מאמץ של פרשנות מקראית, פרשנות הלכתית, פרשנות היסטורית ופרשנות ארכיאולוגית. רב התגליות, שנמצאו עד כה בארץ, הניבו תרומה חשובה לא רק למחקר ההיסטורי אלא גם למחקר המקרא, אך זו היתה בעיקרה עקיפה: הארת הרקע הכללי והספציפי של תקופות ואתרים. רק מעט אתרים אפשרו זיהוי ישיר וחד-משמעי עם מבנים מוגדרים שתוארו במקרא. (שערי מגדו, חצור וגזר תאמו חצי פסוק מספר מלכים ופסוק נוסף מספר יחזקאל, ארמון השן של אחאב, נקבת חזקיהו, ואולי עוד אחדים).

הניתוק העקרוני בין המקרא לבין הארכיאולוגיה, תוך הסתפקות בתרומת רקע עקיפה, החל להפוך כבר לעקרון מקצועי אצל חוקרים רבים, עד, שזיהוי אפשרי, מדויק, כמו זה המוצע לנו על הר-עיבל מעורר אצל רבים תמיהה, חשש או גיחוך, משל ביקש מאן דהוא להחזירנו מאה שנה לאחור, כאשר כל תגלית התקשרה במישרין לפסוקי המקרא, ללא ביקורת. לפיכך עלינו לנהוג זהירות רבה בדרכי ההוכחה ואין די בעצם המימצא המיוחד, במקומו המיוחד, על ההר המזוהה כעיבל.

יתר על כן, מדובר כאן, לראשונה, במבנה בעל מימד הלכתי מובהק - אם אמנם הזיהוי נכון - ותחום זה טרם נבדק כלל במונחים של תקופת המקרא. היחס שבין ההלכה המקראית וההלכה התלמודית הוא נושא רחב ביותר, שהדיעות בו חלוקות מאד בין החוקרים, בדרך כלל בזיקה כלשהיא להשקפת עולמם. זוהי, אולי, ההזדמנות הראשונה לבחון בכלים של מימצא ארכיאולוגי שאלות של הלכה, בתקופת המקרא. לא פחות מהסיוע ההלכתי לזיהוי המבנה על הר עיבל ולהגדרתו, אנו עשויים לעמוד לפני פרשת דרכים שבה יסייע האתר הזה להבנת ההלכה במונחים היסטוריים-ריאליים, ולהבהרת היחס שבין ההלכה המקראית לבין ההלכה התלמודית. למשנה-זהירות אנו נדרשים, אם כן, כדי שלא להניח מראש את מה שאנו מבקשים להוכיח, גם לא באופן סמוי.

המיתודה המוצעת על ידי יש בה שלושה שלבים, כולם בתחומי הנידון, ושלב רביעי החורג אל תחומים ואל נושאים אחרים. בשלב הראשון, נבדוק את פסוקי המקרא המתיחסים למזבח, מכל הספרים והתקופות, נבחן את העקרונות המשותפים, שאותם נוכל לראות כמגדירים הבסיסיים של מזבח במושגי המקרא. בשלב השני, נעשה אותו דבר עצמו במושגי המזבח שבתלמוד, ונבחן את השוואה בין שני הניתוחים. בשלב השלישי נבתן פרטים נוספים בהלכות מזבח, תוך שימוש בהשוואת ההלכות הן במקרא והן בתלמוד, וננסה לגבש תמונה מקפת של פירוש המימצא בהר-עיבל לאור הניתוח ההלכתי הכפול.

השלב הרביעי נוגע כבר להלכה המקראית והתלמודית בכלל, ובו ניגע במידה מסוימת בניתוח היחס לרוחות העולם, ובכיוון אחר בניתוח הבמה שעל הסלע.

רק לאחר השלמת העיון המיתודי הזה, אפשר יהיה לגשת לניתוח פרשת גריזים ועיבל ומעמד הברכה והקללה. כלומר, רק אם נשתכנע, שמדובר כאן במזבח, יהיה טעם לבחון את השאלות הקשורות לפרשות הברכה והקללה בספר דברים ובספר יהושע. מכיון, שמדובר באתר שהיה פעיל רק בתקופה קצרה של "ברזל I קדום", יהיו לניתוח אחרון זה השלכות חשובות על המחקר הספרותי של המקרא, אשר גילה עד כה נטיה חזקה לאחר את ספר דברים ואת ספר יהושע אל סוף תקופת המלוכה. גם כאן, נצטרך לבחון בזהירות כמה שאלות, כדי, שהמסקנות על דבר הקשר בין פרשיות דברים לבין האתר בהר-עיבל, תהיינה מבוססות על עובדות ופרשנות ולא על משאלות לב בלבד.

לסיוע רב עמדה לי העובדה, שאני עצמי שמעתי על הרעיון הזה עוד לפני שנתיים, ולאחר סיוור במקום שללתי רעיון זה לחלוטין משלושה טעמים: (1) רוחב המבנה אינו שווה לארכו, זאת לעומת כל מידות המזבחות הידועים במקרא ובתלמוד. (2) פינות המבנה מכוונות לרוחות העולם לעומת הבנתנו המקובלת המבוססת על כיוון הצלעות לרוחות העולם. (3) וזהו העיקר - אין רואים, מן האתר עצמו, את הר גריזים, שזיהויו מבוסס וקדום. עונת החפירות השניה, היא, שהעמידה אותי בפני ההכרח לשנות את דעתי, עוד בטרם היו בידי תשובות לשאלות הנ"ל. מה, אם כן, חייב אותי לשנות את דעתי??

א. עקרונות המזבח במקרא

יש להדגיש כי מזבח שהוקם למטרה מיוחדת וחד-פעמית כמו זה של הר עיבל, אינו חייב להיבנות כמזבח המשכן או המקדש במידות או בפרטים אחרים, מבחינה הלכתית. אעפ"כ צריך, שיהיו בו די סימנים לכך שהוא עונה לשם מזבח באופן עקרוני.

המקורות העיקריים העוסקים בתיאור מזבח במקרא, הם:

1. "לא תעשון אתי אלהי כסף ואלהי זהב, לא תעשו לכם. **מזבח אדמה** תעשה לי, וזבחת עליו את-עולותיך ואת-שלמיך, את-צאנך ואת-בקרך, בכל המקום אשר אזכיר את-שמי, אבוא אליך וברכתיך. **ואם-מזבח אבנים** תעשה-לי, לא-תבנה אתהן גזית, כי חרבך הנפת עליה ותחלליה. **ולא תעלה במעלות על מזבחי**, אשר לא תגלה ערותך עליו" (שמות כ' 23-20).
2. "והיה בעברכם את הירדן תקימו את האבנים האלה, אשר אנכי מצוה אתכם היום, **בהר עיבל**, ושדת אותם בשיד. ובנית שם מזבח לה' א-יך, **מזבח אבנים**, לא תניף עליהם ברזל. **אבנים שלמות** תבנה את מזבח ה' א-יך, והעלית עליו עולות לה' א-יך. וזבחת שלמים ואכלת שם, ושמת לפני ה' א-יך" (דברים כ"ז 4-7).
3. א'. "ולקח הכהן מדם החטאת באצבעו, ונתן על **קרנות מזבח העולה**, ואת דמו ישפוך אל **יסוד מזבח העולה**" (ויקרא ד' 25, ושם: 7, 18, 30, 34 ו' 9).
ב'. "...ויטבול אצבעו בדם, ויתן על **קרנות המזבח**, ואת הדם יצק אל **יסוד המזבח**" (ויקרא ט' 9, וכן ח' 15 ושמות כ"ט 12).
ג'. "ושחט אותו על **ירך המזבח** צפונה לפני ה'..." (ויקרא א').
ד'. "וזאת תורת המנחה, הקרב אותה בני אהרון לפני ה', אל **פני המזבח**" (ויקרא ו' 7).
ה'. "והזה מדם החטאת על **קיר המזבח** והנשאר בדם ימצה אל **יסוד המזבח**, חטאת הוא" (ויקרא ה' 9).
4. "ועשית את-ה**מזבח עצי שטים**, חמש אמות אורך, וחמש אמות רוחב, **רבוע יהיה המזבח**, ושלוש אמות קומתו. ועשית **קרנותיו על ארבע פינותיו**, ממנו תהיין קרנותיו, וציפית אותו נחושת" (שמות כ"ז 1-2, ובמקביל שמות ל'). "ועשית לו **מכבר** מעשה רשת נחושת, ועשית על הרשת, ארבע טבעות נחושת, על ארבע קצותיו. ונתתה אותה תחת **כרכוב המזבח** מלמטה, והיתה הרשת **עד חצי המזבח**" (שם 4-5). "**נבוב לוחות** תעשה אותו, כאשר הראה אותך בהר כן יעשו" (שם 8). "ונתתה את מזבח העולה לפני **פתח** משכן אוהל-מועד." (שמות מ' 6, 29).
5. "ויעש **מזבח נחושת** עשרים אמה ארכו ועשרים אמה רחבו ועשר אמות קומתו" (דבה"ב ד' 1). "ויקדש שלמה את-תוך **החצר** אשר לפני בית ה', כי עשה שם העולות ואת חלבי השלמים **כי-מזבח הנחושת** אשר-עשה שלמה לא יכול להכיל את העולה ואת המנחה ואת החלבים" (שם ז', ובמלכים-א' ח' 64, אבל תיאור המזבח איננו במלכים-א' ז' 22-23, ואף בפסוק זה (ח' 64) לא נזכר שלמה!).
6. "...והמזבח לפני הבית" (יחזקאל מ' 47). "ואלה מידות המזבח באמות, **אמה אמה וטופח**, וחיק האמה ואמה רוחב, ו**גבולה אל שפתה סביב** זרת האחד, וזה **גב המזבח**. וחיק הארץ **עד-העזרה התחתונה** שטים אמות, ורוחב אמה אחת, ו**מהעזרה הקטנה עד-העזרה הגדולה** ארבע מאות רוחב, ורוחב האמה. וה**הראל** ארבע אמות, ו**מהאראל** ולמעלה, **הקרנות** ארבע, ו**האראל**, שטים עשרה אורך בשטים עשרה רוחב, **רבוע**, אל **ארבעת רבעיו**. וה**עזרה**, ארבע-עשרה אורך בארבע עשרה רוחב, אל **ארבעת רבעיה**, ו**הגבול** סביב אותה חצי האמה, ו**החיק לה** אמה סביב, ו**מעלותהו פנות קדים** (יחזקאל מ"ג 17-13).

מן התיאורים האלה עולה כי מזבח יכול להיות מזבח-אדמה או מזבח אבנים, והאבנים צריכות להיות שלימות ובלתי מסותתות - "לא יונף עליהן ברזל" - וכן מזבח נחושת. למזבח צריך להיות כבש משופע - "לא תעלה במעלות על מזבחי" - וכן קרנות ויסוד, ומבנהו מרובע, בעל 4 פינות. מידות מדויקות ושוויון מדויק של אורך ורוחב נזכר רק במזבח שבמשכן ובמקדש. התואר "רבוע" בא בתורה וביחזקאל **נוסף** למידות, והוא טעון הסבר, במיוחד ביחזקאל. יתכן שכוונת הביטוי לזווית הישרה בפינות כמו "מרובע" בלשוננו. נראה לכאורה מן המקראות שחומר הבניה - אדמה, אבנים

או נחושת, איננו דווקא שבשעת-דחק גדולה ניתן לקדש גם את תוך החצר להקרבת קרבנות, וכמו-כן, שאין המידות קבועות. יחד עם זה, בכל המזבחות שיש בהם מידות, האורך והרוחב שווים, והגובה פחות מן האורך והרוחב, עד כדי מחצית, אצל שלמה.

במזבח המתואר ביחזקאל מופיעים מונחים יחודיים כמו, העזרות, ההראל או האריאל, הרבעים, הגבול והחיק, וגם המזבח, וכולם טעונים הסבר. עכ"פ, נראה ברור שמזבח זה רבוע, ארכו כרחבו, יש לו 4 קרנות, וגובהו הכללי 10 אמות (2+4+4) **מלבד הקרנות**. כמו-כן נראה, לכאורה שמידותיו 16x16 אמות למטה, 14x14 אמות באמצע, ו-12x12 בחלק העליון. [אמנם חכמי המשנה הכפילו מידות אלה, והבינו את הכתוב כמודד מן האמצע אל הפינות. כך פירשו את המלים: "אל ארבעת רבעיו", וכך הובן כנראה עוד בזמן הבית השני, כשנקבעו המידות המקסימליות 32x32 אמות למטה - מידות פרק ג' משנה א', זבחים נ"ד ע"א]. ולבסוף - נראה ששני סוגי אמות שימשו את המזבח, והאחת גדולה מחברתה בטפח - "אמה, אמה וטופח" - אעפ"י שלא מובן מדוע. [יש לזכור "כי מסורת חכמים קובעת הבדל בין אמה מדברית, בת 5 טפחים, לאמה ירושלמית בת 6 טפחים - כלים פ"ז משנה ט', מנחות פ"ז משנה א' ובגמרא מנחות דף צ"ז ועירובין דף פ"ב - אחת לכלים ואחת לבנין לדעת ר' יהודה לעומת ר' מאיר שמבדיל בין הכלים, תופעה זו יסודה בהגדלת המידות בשלב מסוים. במחקר הארכיאולוגי-היסטורי, מקובלים שני גדלים לאמה - 46 ס"מ ו-52.5 ס"מ לאמה המצרית המלכותית. אם ניקח בחשבון הגדלה נוספת של המידות לפני או אחרי חורבן בית שני, כפי שהגדילו את מידות הנפח בציפורי, נגיע בקירוב לשני הגדלים של האמה המקובלים בהלכה עד היום, 48 ס"מ, ו-57.6 ס"מ, וזוהי הקבלה מעניינת, ללא ספק].

המעלות במזבח שביחזקאל הן במזרח - ואינן זהות לכבש המשופע, שמיקומו בדרום בכל מקום אחר - או שהן פונות אל מזרח, כפי שמבינים זאת חכמי התלמוד (זבחים דף ס"ב ע"ב). במקרה זה צריך להבין מדוע מתוארות מעלות בעוד הכתוב בתורה אוסר זאת (שמות כ' 23). יתכן שאין "מעלותה" אלא שם למעלה, בין שהוא מדורג ובין שהוא משופע, ולא בכל מקום מבחינים במעלות כמדורגות כמו בכתוב שבתורה.

לצורך עבודה זו אין הכרח בפירוש מדוקדק של מונחי המזבח ביחזקאל, ולפיכך, יובא להלן רק הביאור שבמשנה ובתלמוד (מידות פרק ג' משנה א', זבחים נ"ד ע"א, מנחות צ"ז), ללא ניתוח נוסף. ממילא אין שום הכרח להשוואה מדויקת בין המבנה שאנו עוסקים בו לבין התיאור ביחזקאל. לכל מה שנוכח יש להוסיף עוד פרטים אחדים אשר מפוזרים במקומות רבים במקרא:

1. פעלים אחדים נזכרו בקשר למזבח, מזבח המשכן **נעשה** (מנחות), וגם מזבח אדמה ומזבח אבנים שנאמר בהם **"תעשה-לי"**, וכך במזבח שהקים יעיב בבית אל (בראשית ל"ה 3-1). המזבח לה' בגרן ארנן היבوسی **הוקם**, (שמואל-ב' כ"ד 18), ולהבדיל, אחאב **הקים** מזבחות לבעל, (מלכים-א' כ"א 3). פעם אחת הוצב מזבח, ע"י יעקב, בשכם (בראשית ל"ג 20). אבל ברוב המקומות **בונים** מזבח (למעלה מ-40 מקומות במקרא), יש לו **תבנית** (יהושע כ"ב 28) במובן של צורת המזבח הבנוי ומידותיו, (קרוב למושג התכנית שבפינו), והמזבח הגמור נקרא **בנוי** (שופטים ו' 28). כמו-כן נותצים ומשברים והורסים מזבחות בנויים (שמות ל"ד 13 ועוד, מל"ב י"א 18 ועוד, מל"א י"ט 10 ועוד).

2. במקומות רבים מופיעות קרנות המזבח כנושאות ערך מיוחד, בעיקר למקלט רוצח (שמות כ"א 14, מל"א א' 50-53, מל"א ב' 28-29), או אפילו כמציינות את עצם המזבח. (עמוס ג' 14, ירמיהו י"ז 1, תהלים קי"ח 27). בפרט אמור הדבר ביחס לקרבן חטאת, שרק מדמה מזים על 4 הקרנות.

3. מזבח הקטורת הקטן דומה למזבח העולה הגדול, בריבועו ובקרנותיו: "אמה ארכו ואמה רחבו רבוע יהיה, ואמתים קומתו, ממנו קרנותיו" (שמות ל' 2, ובמקביל שמות ל"ז).

מתוך כל הנתונים המקראיים הנזכרים ניתן לסכם מספר עקרונות, שמאפיינים מזבח, ללא כל סתירה או מחלוקת:

- 4 קרנות.
 - מבנה מרובע בפינותיו. (יתכן, שזו הכוונה בביטוי "רבוע", או בתיאור "אל ארבעת רבעיו", כלומר לפינות).
 - אורך ורוחב שווים.
 - יסוד למזבח, אשר זהה **אולי עם כרכוב** המזבח במזבח הנחושת [עיין זבחים ס"ב ע"א], ועם גב-המזבח או עם העזרה-הקטנה ביחזקאל.
 - עוד שני עקרונות, אינם כה מוחלטים, אבל נזכרו דווקא כמזבחות שאינם במשכן או במקדש, הכבש המשופע. גם הפסוק ביחזקאל - "ומעלותה פנות קדים" אינו סותר בהכרח את הכבש, כפי שהסברנו לעיל.
 - אבנים שלמות. יש גם מזבח אדמה ומזבח נחושת, אבל דווקא בהר עיבל נזכרו אבנים שלמות, וברוב המקומות מדובר על בניית מזבח.
- הכבש נזכר דווקא בהופעה הראשונה של מזבח בתורה ובמובן העקרוני, אשר קשור בהתגלות השכינה, אך לאו דווקא במקום מסוים: "...בכל המקום אשר אזכיר את שמי אבוא אליך וברכתיך... ולא תעלה במעלות על מזבחי, אשר לא תגלה ערותך עליו" (שמות כ' 21-23).

ששת העקרונות הנזכרים או רובם עשויים להגדיר בבטחון רב, יחסית, מזבח, עפ"י מושגי המקרא, ובלי להזדקק, בשלב זה, להלכות שאינן מפורשות במקרא. לעומת זה, נראה ברור, שמידות המזבח אינן קבועות, והן משתנות ממזבח אחד לשני. כמו-כן לא נאמר דבר ברור ביחס לכיוון המזבח ביחס לרוחות העולם, פרט לכך שמזבח העולה במשכן הושם בחצר המשכן, לפני הפתח ובזיקה אליו, ודבר זה מתפרש בדרך כלל, שהמזבח מכוון בציר צפון-דרום, וצלעו הצפונית מול הפתח. (המשכן מכוון בציר מזרח-מערב, כשקדש-הקודשים במערב, וזה עקרוני - ראה שמות כ"ו, ירושלמי עירובין פ"ה הלכה א').

אולם גם בענין זה יש לשים לב לביטוי "ירך המזבח צפונה" (ויקרא א' 11), (כפי שהעיר לי הרב ז. קורן) בהשוואה לירכתי המשכן ימה (שמות כ"ו 23, 27), שעל כרחנו הן שתי הפינות, יש למזבח רק פינה אחת לצפון, לפי הפסוק הזה. הירך איננה הצלע, מכיון שלכיוון מערב, במשכן, יכלו לפנות שתי פינות אך לא שתי צלעות. קיימת אס-כן אפשרות של מזבח שפינותיו לרוחות העולם, עפ"י הנתונים במקרא, וראה להלן, ד'. המבנה שבאתר עיבל הוא מרובע פינות, יש לו קיר יסוד מ-3 צדדים, יש לו כבש משופע, והוא בנוי כמסגרת של אבנים בלתי מסותתות, ובתוכן מילוי. העדר מוחלט של פתח שולל את האפשרות של מבנה קובנציונאלי, והכבש המוליך אל ראשו שולל לכאורה, את האפשרות של מסד למבנה-על, בפרט שאין כל זכר למפולת של מבנה גבוה יותר. 4 קרנות לא נמצאו - קרוב לוודאי מפני שראש המבנה חסר - ולפיכך חסרה גם האינדיקציה המובהקת ביותר. בחפירות תל-שבע לא התקשו החופרים לזהות את המזבח המפורק - כנראה מתקופת חזקיהו - עפ"י הקרנות של אבני הפינה, ולפי זה שיחזרו את המזבח כולו. העדר הקרנות מחייב אותנו לזהירות יתר בשאר העקרונות. על-כן, יש לקבוע שרק אחד מששת העקרונות שמצאנו במקרא, איננו מקיים באתר שלפנינו - רוחב המבנה אינו זהה לארכו. האם די בהבדל זה, יחד עם העדר ההוכחה באמצעות הקרנות, כדי לשלול את זיהוי האתר כמזבח?

נראה לי שהדמיון מכריע את הכף, מאחר שמציאות כבש ויסוד, ריבוע הפינות, והבניה באבנים בלתי מסותתות, יחד עם העדר הפתח, מצטרפים לתיאור שרק "מזבח" יכול להסביר אותו. יתר על כן, אין פסוקי המקרא מחייבים רחבו כארכו במפורש, מאחר שהביטוי "רבוע" מתייחס - לדעתי - לריבוע הפינות. אחרת, קשה להבין מדוע המקרא מוסיף את הביטוי רבוע למידות מזבח הנחושת, מזבח הזהב, ואפילו החושן - "רבוע יהיה כפול, זרת ארכו וזרת רחבו" (שמות כ"ח 16, וכן: כ"ז 1, ו-2). לפיכך, מזבחות, שלא נזכרו מידותיהם, יכלו - אולי - להיות גם מלבניים, ובלבד שפינותיהם ייבנו בזווית ישרה. מאחר שמציאותן של קרנות אפשרית, לא נשללה - אדם זרטל אמר לי שאבן גדולה במיוחד נמצאה נפולה ליד הפינה הדרומית ויכול להיות ששימשה קרן - יש לסמוך - לדעתי - על היסוד ועל הכבש, על ריבוע הפינות ועל האבנים השלימות, ולזהות את המבנה החרגי הזה כמזבח, עפ"י מושגי המקרא, למרות שאין רחבו כארכו. אינני רואה הסבר סביר אחר לצירוף הנתונים שזכרו.

כל הנתונים שהזכרו שייכים למבנה המרכזי, או ליתר דיוק למסגרת הבנויה שלו. במילוי, בבמה שעל הסלע, ובמתקנים שמסביב יש אינדיקציות נוספות, עפ"י נתוני המקרא.

במילוי נמצאו שברי חרסים שאינם מצטרפים לשום כלי, יחד עם עצמות בעלי חיים טהורים, צאן ובקר ויחמורים (דברים י"ד 5). יצוין שאין זה מקום המערכה העליון, שכן הוא חסר כנראה כמו הקרנות, אלא מילוי המסגרת של אבני המזבח. אין צורך להניח שהיחמורים האלה היו קרבנות בניגוד לדין התורה שקרבנות באו רק מן הבקר ומן הצאן (ויקרא א' 2). די לנו להניח שיש כאן מעין תרומת מנחה של שיירי כלים וסעודות שנאכלו בטהרה או בקדושה, והובאו כנדבה עממית רחבה למילוי מזבח האבנים, או כשיירי סעודת קודש החונכים את המקום. תופעה כזאת מזכירה במידת-מה את קרבנות הנשיאים לחנוכת המזבח בשם 12 השבטים, אשר כללו כלי כסף מלאים סולת, כף זהב מלאה קטורת, ורשימת קרבנות עולה וקרבנות שלמים (במדבר ז'), או את הנדבה הכללית העממית להקמת המשכן (שמות ל"ה 21 עד ל"ו 7). אין כאן בסיס מספיק לפירוש כה מופלג, שאי-פעם עדיין הקריבו גם יחמורים וצביים.

הבמה הראשונה, שהוקמה על הסלע הטבעי, בדיוק במרכז של תבנית האבן, ומתחת למקומה המשוער של המערכה הראשית, הכילה שרידי אפר ועצמות בעלי חיים כשרים והיא נטמנה בקפידה מעל לכיסוי בא המילוי, לקראת השימוש העיקרי במבנה.

במבט ראשון, נראה, שמדובר כאן ב"קרבות-יסוד", שהיו ידועים ונפוצים בעולם העתיק, ואם כך הוא, הרי זו עדות ראשונה לתופעה כזאת בישראל. לא ידוע לי על קרבנות כאלה לא במקרא ולא במקורות חז"ל - לכל היותר אפשר לראות באיסור לשחוט תרנגול כשנכנסים לבית חדש, משום דרכי האמורי, עדות למנהג הרווח שההלכה בישראל התנגדה לו (שבת ס"ז ע"ב). יש בתורה קרבנות חנוכה, קרבנות מילואים (מילוי ידיים להתחלת עבודת הכהנים), קרבנות תמיד וקרבות מוסף. גם במשכן, גם במקדש, וגם בחזון יחזקאל ישנם קרבנות של חנוכת המקדש והמזבח, אך נעדרים לחלוטין קרבנות יסוד. יסוד היכל ה' צוין בנבואות ובתיאורי הבניה - מלכים-א' ו' 37, חגי ב', עזרא ג', אבל קרבנות לא נזכרו שם, לא בבית ראשון ולא בבית שני. אינני סבור, שהתעלמות זו מקרית היא, ויש לפרשה, כנראה, כהתנגדות.

על-כן נראה לי לפרש את התופעה עפ"י סיפור ההקרבה אצל גדעון, ובמידת מה אצל מנוח (שופטים ו' ו-ג'). בשני המקרים הוגשה מנחה למלאך ה' מתוך מחשבה שהוא איש נביא. עם הגשת המנחה על הסלע=הצור, והבערתה באש נסתלק המלאך בלהב המזבח. במקרה של גדעון נבנה אח"כ מזבח לה' "על ראש המעוז הזה" (שופטים ו' 26), כנראה באותו המקום שבו הוגש הקרבן הראשון על הסלע.

זהו תיאור דומה מאד לממצא שלפנינו, והוא מתקשר לתקופה קרובה מאד בזמן. לפיכך, יש לשער שההקרבה הראשונה היתה קשורה בקביעת המקום וקידושו - אולי ע"י קבוצת האנשים שנשלחה לצורך

זה - ורק אח"כ נבנה ע"ג הבמה הראשונה, המזבח הגדול, העיקרי. סיפור גדעון עשוי אם-כן, להאיר שאלה מיוחדת זו של מזבח גדול בנוי ע"ג במה קטנה שעל הסלע. לניתוח מדוקדק של סוגיא זו יוקדש אחד הפרקים בהמשך.

ולבסוף - המתקנים שמסביב. הכמות הגדולה של מתקנים, מהם עם אפר ועצמות ומהם עם כלי בודד או אבן שטוחה, היא אולי האינדיקציה הטובה ביותר, אבל גם כאן יש כמה דברים ספציפיים. הראשון הוא הריכוז העצום של מתקנים דווקא בצפון-מערב ובדרום-מערב. בכך נחזור שוב לפסוק שהוזכר כבר: "ושחט אותו על ירך המזבח צפונה לפני ה'" (ויקרא א' 11). מכיון שהמשכן והמקדש מכוונים תמיד למערב, הרי "לפני ה'" מרמז לכיוון מערב, ומקום השחיטה יהיה סמוך וזהו באמת מקום הריכוז הגדול של מתקנים, ובעיקר מתקנים שיש בהם אבן שטוחה אשר נראים כמתקני שחיטה.

התופעה השניה היא החומה האליפטית המקיפה את המרחב כולו, ואעפ"כ ישנם מתקני צמודים לה גם מבחוץ. זה מזכיר כמובן, את קלעי החצר - גם המזבח שבמשכן היה בחצר, ומוקף היה בקלעים - אשר מבדילים בין מחנה-הלויים לבין מחנה המשכן עצמו (במדבר ג' ובמיוחד פס' 38). קרוב לוודאי שחומה זו הבדילה בין האיזור המקודש-הפנימי לבין האיזור המקודש פחות שמבחוץ. במצוות אכילת הקרבנות, למשל, מבדילה התורה בין קדשי-קדשים (מנחה, חטאת, ואשם) שנאכלים רק בחצר אהל מועד (ויקרא ו' 9-10, ז' 6) לעומת קדשים קלים שנאכלים גם מחוץ לחצר ומוגבלים בזמן-אכילה יותר מאשר במקום (שם ז' 11-20, וכן שם י' 14 לעומת י' 12, וראה משנה זבחים פרק ה').

<תמונה>

שחזור המתחם בהר-עיבל והכניסה אליו (מבט ממערב)

התופעה השלישית היא הפתח הגדול בחומה המקפת, בדיוק בצד מערב, אל מול הפינה המערבית של המבנה=המזבח. מאחר שהכיוון המערבי חשוב כל כך בתורה, יש להניח שגם זה לא מקרה, בפרט שזהו גם הכיוון של ראש הר עיבל.

לסיכום פרק זה ניתן לומר כי מלבד 4 העקרונות שמצאנו מקוימים במבנה - כבש ויסוד, ריבוע פינות ואבנים שלמות, - מצאנו עוד 6 תופעות שהסברן אפשרי עפ"י פסוקים שונים במקרא, במקומות שונים:

- 1) שברי כלי חרס ועצמות במילוי. עצמות יחמורים במילוי אך לא במתקנים.
- 2) הקרבה ראשונה על הסלע - לקידוש המקום - ואח"כ, מזבח בנוי בו במקום.
- 3) ירך = פינה אחת לצפון, וממילא, כל הפינות לרוחות העולם מכוונות.
- 4) מתקני שחיטה בצפון-מערב המזבח.
- 5) חומה מקפת, מבדילה בין מתקנים פנימיים מקודשים יותר כנראה, לבין הפחות מקודש שבחוץ.
- 6) פתח גדול ובולט במערב, מול הפינה המערבית של המבנה = המזבח כנראה, ומכוון מול ראש הר עיבל.

כל זה בניתוח של התופעות שבאתר מול פסוקי המקרא, ובלא להיעזר - בשלב זה - בהלכות מזבח וקרבנות שנזכרו רק בתלמוד. (הזכרנו מקורות מן התלמוד רק בשעה שההלכה מפורשת במקרא). אי-ההתאמה היחידה שמצאנו היה אי-שוויון אורך ורוחב, ויש לחזור ולקבוע שאין די בכך כדי לשלול את הזיהוי, בפרט מאחר, שאורך ורוחב שווים הוא עקרון שנובע בעקיפין מתוך הדוגמאות ואיננו נזכר במפורש כעקרון מחייב. עצמות היחמורים וההקרבה על הסלע אינם נראים בעיני כתופעות הסותרות את הכתוב במקרא - עכ"פ, אין בכך שום הוכחה כזאת - ועל-כן, אין בכך אי-התאמה. הדמיון המכריע לעקרונות ולתופעות שנזכרו במקרא, מאפשר לנו הוכחה די חזקה, שאיננה תלויה בסברת-הלב. כך, למשל, ההנחה של אדם זרטל בדבר הלכה קדומה של הקרבת יחמורים, שעדיין התקיימה באתר, אין לה בסיס מספיק אלא אם כל מה שנמצא במילוי הוא שרידי קרבנות. עדיפה לנו העובדה שעצמות אלה נמצאו במילוי אך לא במתקנים, דבר שמתאים לתפישת התורה, שיחמור טהור, ואילו בקר וצאן, מהם נוטלים קרבנות.

יש לנו אם-כן בסיס חזק למדי לטיעון, שהאתר שלפנינו בהר-עיבל הוא מזבח, עפ"י מושגי המזבח שבמקרא, והתופעות הנילוות אליו.

ב. עקרונות המזבח בתלמוד - השוואה

ניתוח דומה של פסוקי המקרא ביחס למזבחות נערך, כנראה, ע"י התנאים, שכן מצאנו ברייתא בגמרא האומרת:

"תנו רבנן: קרן וכבש, יסוד וריבוע מעכבין (כלומר: העדרם פוסל את המזבח). מידת ארכו ומידת רחבו ומידת קומתו, אין מעכבין. מנא הני מילי (= מנין דברים אלו?) אמר רב הונא, אמר קרא: "המזבח" - כל מקום שנאמר "המזבח" לעכב. (זבחים ס"ב ע"א).

אם הלכה זו נלמדה מה' הידיעה של ה"מזבח" היה צריך לראות באמת בקרנות, יסוד, ריבוע וכרכוב (הגמרא אכן דנה שם בזהויה האפשרי של הכרכוב והיסוד) - עקרונות מעכבים, אבל הוא הדין בעצי-שטים (אלא אם נאמר שזו רק פתיחה כללית - "ועשית את המזבח עצי שטים"), ומאידך יש לראות בכבש עקרון בלתי מחייב (אלא אם נראה את "מזבחי", כביטוי מיוחד, מקביל ל"המזבח"). עצי-שטים ונחושת, אינם יכולים להיות עקרון מחייב, מאחר שנזכרו בפירוש מזבח אדמה וגם מזבח אבנים, ולכן יש להניח שהלכה זו לא נלמדה מתוך ה' הידיעה של המזבח, אלא נסמכה למדרש זה עפ"י שיטות מדרשי ההלכה. הלכה זו - אם איננה מסורת ידועה - נובעת יפה מתוך אותה השוואת-עקרונות, שערכנו בפרק הקודם, בין כל תיאורי המזבח שבמקרא, ממש כפי שנובע ממנה שמידות המזבח אינן מעכבות. ההלכה בניסוחה התלמודי מסיקה, אם-כן, מסקנות דומות מאד לניתוח הפרשני העולה מן הפסוקים עצמם. מתוך ששת העקרונות שמצאנו בניתוח הפסוקים, תופשת ההלכה 4 עקרונות כמחייבים - קרן, כבש, יסוד וריבוע. "אבנים שלמות" איננו יכול להופיע כעקרון מחייב כללי בגלל מזבח הנחושת ומזבח האדמה, בעוד הכבש נחשב לעקרון כולל. (את הפסוק ביחזקאל מפרשת הגמרא באמת על הכבש!). הריבוע נחשב, כנראה, גם בגמרא לריבוע הפינות, ואילו שוויון אורך ורוחב נכלל במידות שאינן מעכבות, וכפי שנוכיח להלן. בכך מתחזקת מסקנתנו, שהמבנה מתאים להגדרות של מזבח, מאחר שיש חפיפה בין ניתוח הפסוקים כשלעצמו, ובין ההלכה, בין אם היא עצמאית, ובין אם היא נלמדה מאותם הפסוקים.

הרמב"ם מביא הלכה זו בלשון הבאה:

"ארבע קרנות של מזבח ויסודו וריבועו מעכבין, וכל מזבח שאין לו קרן, יסוד וכבש וריבוע, הרי הוא פסול, שארבעתן מעכבין, אבל מידת ארכו ומידת רחבו ומידת קומתו אינן מעכבין, והוא שלא יפחות מאמה על אמה ברום שלש אמות, כשיעור מקום המערכה של מזבח מדבר. [והוא גם שיעורו של מזבח הקטורת - שמות ל' - וכמסקנת הגמרא שם].

(רמב"ם, הלכות בית הבחירה, פרק ב' הלכה י"ז).

באותה סוגיא יש ראייה חזקה לכך, שאף הגמרא הבינה את הביטוי "רבווע" שבמקרא כמכוון לריבוע פינות, כלומר, לזווית ישרה בפינות, ולא לשוויון הצלעות:

"ואיצטרך למיכתב סביב, ואיצטרך למיכתב רבוע, דאי כתב רחמנא סביב, הוה אמינא דעגול מעגל, כתב רחמנא רבוע - ואי כתב רחמנא רבוע, הוה אמינא דאריך וקטין, כתב רחמנא סביב". [והוצרך להכתב - בפסוקי המזבח - 'סביב', והוצרך להכתב 'רבוע' - שאילו נכתב 'סביב', הייתי אומר שעגול (כשר, לכן) נכתב 'רבוע', ואילו נכתב 'רבוע', הייתי אומר שארוך וצר (= מלבן-כשר, לכן) נכתב 'סביב'].

(זבחים ס"ב ע"ב).

ברור אם-כן, שמלבן נקרא בלשון הגמרא "רבוע", וכמו שמסביר זאת רש"י שם: "ארכו יותר על רחבו וזוויות יהא לר", וזאת משום ריבוע הפינות. גם בהלכות אחרות נחשב מלבן ל"רבוע", בהלכות תפילין, ובהלכות תחומין:

"תנא, תפילין מרובעות הלכה למשה מסיני, אמר רב פפא: בתפרן ובאלכסונו" (מנחות ל"ה ע"א, רמב"ם הלכות תפילין פ"ג הלכה א). כלומר, הלכה היא, שהתפילין מרובעות, כלומר בפינות, ונוסף לכך, יש לעשות גם את התפרים בזוויות ישרות, ואת האלכסונים שווים. רק האלכסונים השווים הופכים את התפילין לשווה-צלעות ולא רק למישר זווית, והדגשה יתרה זאת מוכיחה שההלכה של "תפילין מרובעות" איננה מחייבת את שוויון הצלעות.

המשנה בעירובין (פרק ה' משנה א') אומרת:

"ועושין אותה (את העיר) כמין טבלה מרובעת, כדי שיהא נשכר את הזוויות". על זה אומרת הגמרא: "תנו רבנן: כיצד מעברין את הערים, ארוכה, כמות שהיא, עגולה, עושין לה זוויות, מרובעת, אין עושין לה זוויות..." (עירובין נ"ה ע"א).

עיר מלבנית ועיר רבועה דינן שווה, שמשאירן אותן כמות שהן, בעוד עיר עגולה עושין לה זוויות. במקרה זה הביטוי "מרובעת" אולי איננו כולל את המלבן הארוך מילולית, אבל אין הבדל הלכתי ביניהם, וגם לשון המשנה מראה שעיקר הריבוע הוא הזוויות. [הערתו של ר' יואל אליצור. ור' רמב"ם הל' שבת פכ"ח ה"ו].

אפשר לסכם ולומר שההלכה מבינה את הביטוי "ריבוע", ביחס לזוויות, כלומר לפינות, אלא אם-כן, נאמר במפורש אחרת, כגון, באלכסון של התפילין.

לסיכום פרק זה, אפשר לשוב ולקבוע ש-3 מהעקרונות ההלכתיים הקובעים מזבח, מתקיימים בהר-עיבל (כבש, יסוד, ריבוע), והרביעי - הקרנות - אי אפשר לסתור את קיומן, מאחר שחסר כנראה הנדבך העליון של המבנה. יתכן, שהנדבך העליון והקרנות היו עשויים אדמה (ר"י אליצור). הוכחנו ששוויון הצלעות איננו מעכב לפי ההלכה, ובכך הסרנו את הראיה האחת נגד הגדרת המבנה כמזבח. תוך כדי-כך מצאנו דמיון מרחיק לכת בין מושגי המזבח במקרא, לבין הגדרות ההלכה התלמודית, תופעה אשר פותחת אולי פתח להבנה מחודשת של היחס בין ההלכות לבין המקרא, ובין ההלכות לבין המדרש, וראה להלן.

מכל מקום, מסקנתנו היא, שהמבנה, שנחפר בהר-עיבל הוא מזבח לפי מושגי המקרא, וההלכה התלמודית גם-יחד.

ג. פרטים בהלכות מזבח לפי סוגיות התלמוד

מסקנות שני הפרקים הקודמים פתחו בפנינו את הדרך להיעזר בהלכות אחרות שבמקורות חז"ל כדי להבין את הממצא בהר עיבל, ולאשש את הגדרת המבנה כמזבח. אבל לפני-כן יש צורך בהקדמה קצרה: ההלכה התלמודית נשענת באופן כללי על הכתובים במקרא, אם בדרך של פירוש, אם בדרך של מדרש, ואם במסורת שמסמיכים אותה על פסוק מסוים. לעתים קרובה ההלכה לפירוש הפשוט של הכתובים, ולעתים רחוקה ממנו, ונראית כמדרש דחוק או כמסורת העומדת בפני עצמה והכתוב משמש לה אסמכתא בלבד. אולם יש להבחין בענין זה בין נושאים ופרשיות שהכתוב מקצר בהם לבין אלה שהכתוב מאריך בהם. במקום ש"מקרא מועט והלכות מרובות" רחבה ההלכה יותר מן המקרא, ויש אפילו "הררים התלויים בשערה".

אבל במקום ש"מקרא מרובה והלכות מועטות" יש קרבה רבה יותר בין ההלכות ובין המקראות. בנושאי המקדש וקדשיו מאריך הכתוב ומפרט הרבה יותר מאשר בנושאים חשובים אחרים, ולפיכך ההלכה קרובה למדי לפשוטו של מקרא, אם מדייקים בו, ודוגמא טובה לכך מצאנו בשני הפרקים הקודמים. לכך יש להוסיף את הרציפות ארוכת השנים של המסורת ההלכתית, במיוחד אצל הכהנים. רק תקופות קצרות ביחס הפרידו בין המשכן והמקדש, ובין בית ראשון לבית שני. פרקים שלמים של משניות בעניני קדשים בסדר מועד ובסדרי קדשים וטהרות יכולות היו להתנסח רק בזמן הבית השני. (אפשטיין, מבואות לספרות התנאים).

גם ימי בית שני מאוחרים לתקופת ההתנחלות באלף שנה בקירוב, אבל הדמיון המכריע שמצאנו בין ההלכה המקראית והתלמודית בהגדרת מזבח, מאפשר לנו לדבר על יציבות מובהקת, ואנו יכולים וחייבים להתייחס לדברי חז"ל - במיוחד בתחום הזה - כמשקפים מסורת איתנה יותר מאשר חידושים של גאונות רוח. [דבר שאין צורך לומר הוא, שסמכות ההלכה ותוקפה המחייב אינם תלויים בשאלות אלה, וגם מה שנתחדש לתלמיד ותיק, נחשב כנאמר למשה מסיני].

ההלכה ותוקפה המחייב אינם תלויים בשאלות אלה, וגם מה שנתחדש לתלמיד ותיק, כאילו נאמר למשה מסיני].

- 1) אופן הבניה, כמסגרת של אבן ע"ג הסלע, ומילויה.
- 2) יסוד, שאינו סובב מכל צד.
- 3) כבש כפול למזבח וליסוד.
- 4) כמלוא הנימה בין היסוד למזבח.
- 5) שתי מערכות של אש.
- 6) מתקנים (מתאימים!?) ממערבו ש לכבש.

(כל ההלכות הקשורות בכיוון המזבח לפי רוחות העולם, יידונו לעצמן בפרק הבא, שעיקרו ייסב על ההבדלים בין האתר לבין הלכות מזבח).

1) אופן בניית המזבח

א'. "מזבח אדמה תעשה לי - שיהא מחובר מאדמה, שלא יבנו לא על גבי מחילות ולא על גבי כיפין" (זבחים נ"ח ע"א עפ"י שמות כ' כא).

ר' ישמעאל אומר: "מזבח אדמה תעשה לי" - [מזבח מחובר באדמה תעשה לי] שלא תבנהו על גבי כיפין ולא על גבי עמודים. ר' נתן אומר: [מזבח] חלול באדמה [תעשה לי], שנאמר: "נבוב לוחות תעשה אותן" (במזבח הנחושת - שמות כ"ז 8). איסי בן עקיבא אומר: מזבח נחושת מלא אדמה תעשה לי... (מכילתא יתרו י"א).

ב'. הלכה שניה במכילתא נוגעת למזבח אבנים:

" ואם מזבח אבנים תעשה-לי, לא תבנה אתהן גזית" - כל 'אם' שבתורה רשות חוץ משלושה... כיוצא בו: "ואם מזבח אבנים תעשה-לי" - חובה! אתה אומר חובה, או אינו אלא רשות? תלמוד לומר: "אבנים שלמות תבנה את מזבח ה' אלהיך" (דברים כ"ז ה).

דעת ר' ישמעאל אין אם-כך סתירה בין שתי ההלכות, ומזבח אדמה פירושו מחובר לאדמה הטבעית, בלא מחילות וכיפין או עמודים, אבל הבניה חייבת להיות באבנים. כך רואה ר' ישמעאל גם את הפסוקים בשמות ובדברים כעולים בקנה אחד - מזבח אבנים שלמות מחובר באדמה. התנאים האחרים (ר' נתן ואיסי בן-עקיבא), מפרשים את מזבח האדמה כמזבח נחושת, אשר שונה ממזבח האבנים שבספר דברים. מכל מקום המזבח שבספר דברים שהוא המיועד להר עיבל הוא מזבח אבנים מחובר לאדמה הטבעית חיבור מלא, מפני שהוא בנוי על הסלע הטבעי, כפירושו של ר' ישמעאל לפסוקים.

ג'. בתלמוד במסכת זבחים מצאנו תיאור של בניית המזבח אשר מתאים לפירוש של מזבח יחזקאל, מבחינת המידות:

"...דתי לוי: כיצד בונין את המזבח, מביאין מלבן שהוא שלושים ושתיים על שלושים ושתיים וגובהו אמה, ומביא חלוקי אבנים מפולמות, בין גדולות בין קטנות, ומביא סיד וקוניא (נתך עופרת) וזפת וממחה ושופך, וזה הוא מקום יסוד. וחוזר ומביא מלבן שהוא שלושים אמה על שלושים אמה וגובהו חמש אמות, ומביא חלוקי אבנים... וחוזר ומביא מלבן שהוא כ"ח על כ"ח אמות וגובהו ג' אמות ומביא חלוקים... והוא מקום המערכה, וחוזר ומביא מלבן שהוא אמה על אמה ומביא חלוקי אבנים מפולמות, בין גדולות בין קטנות, ומביא זפת וקוניא, וממחה ושופך, וזהו קרן, וכן לכל קרן וקרן..." (זבחים נ"ד ע"א).

לאור זה פוסק הרמב"ם:
"...כשבנין המזבח בונין אותו כולו אטום, כמין עמוד, ואין עושין בו חלל כלל. אלא מביא אבנים שלמות גדולות וקטנות, ומביא סיד וזפת וקוניא וממחה ושופך לתוך מלבן גדול כמדתו, ובונה ועולה..." (הלכות בית-הבכירה, פ"ב הלכה ט"ז).
מדובר, אם כן, בהלכה בתבנית של עץ, במלוי של אבנים שלמות שהן חלוקי-נחל שאין בהם פגימות, וחבור ברור לאדמה הטבעית, כלומר לסלע הטבעי. זהו הסיכום ההלכתי שבא לקיים גם "מזבח אדמה" וגם מזבח "אבנים שלמות".

המבנה שלפנינו בהר-עיבל, ניצב בבירור על גבי הסלע הטבעי ועשוי ממסגרת של אבני גויל גדולות, צורת בניה זו מורה על אפשרות של פירוש דומה, אך שונה במקצת: "אבנים שלמות" הן הן המסגרת שמסביב ואין צורך לתבנית של עץ. "מזבח אדמה" פירושו ממולא באדמה או מחובר לאדמה. הדמיון בין שני התיאורים מפתיע, על אף ההבדל הניכר ביחס לתבנית. המבנה בהר-עיבל הוא אטום וממולא, בנוי ע"ג הסלע הטבעי, ואבני הגויל הם לו מסגרת. נדמה, שאותה מגמה של ר' ישמעאל ללמוד הלכה גם מ"מזבח אבנים" וגם מ"מזבח אדמה" בלי סתירה, היא גם מגמתם של בוני האתר, ותיאור דומה לזה של הרמב"ם עמד לנגד עיניהם, אלא שהתבנית היא, כאמור, של אבנים שלמות. ההבדל ניכר באופי התבנית בכך שההלכה בגמרא וברמב"ם מדברת על תבנית של עץ וכאן מדובר באבני הגויל הגדולות שהן עצמן התבנית למילוי. די בהבדל זה כדי להראותנו הלכה קדומה אשר מקבילה ודומה מאד להלכה התלמודית, אך אינה שווה לה. אפשר, אמנם, ששווי זה מיוחד למזבח בהר-עיבל, שעליו נאמר בפירוש: "אבנים שלמות תבנה..." (דברים כ"ז, ו).

2) יסוד שאינו סובב מכל צד

בפסוקי-התורה שהובאו לעיל נזכרו, ביחס לדופן, כרכוב המזבח (שמות כ"ז, ה) ויסוד המזבח. הכרכוב הוא מעל חצי המזבח, מאחר שרשת-המזבח נמצאת תחתיו "עד חצי המזבח". היסוד, ע"פ השם, עשוי להיות קרוב לתחתית, ואז צריך לומר, שיש למזבח גם יסוד וגם כרכוב. מאידך, היעדרו של היסוד בתיאור מזבח-הנחושת, והיעדר הכרכוב בפרשיות הקרבנות (קרבנות, יסוד, ירך וקיר נזכרו בפרשיות אלה), מעלה את האפשרות שישוד הוא חלק ממזבח-אבנים בעוד הכרכוב הוא חלק ממזבח-הנחושת. במקרה זה יהיה במזבח או כרכוב או יסוד, ואולי גם תפקידם דומה, אולם אז פתוחה השאלה האם היסוד, יתכן שיבנה בגובה המזבח מעל לחציו, ואם לאו, מדוע יהיה הבדל כזה בין היסוד לכרכוב.

מתיאור המזבח בספר יחזקאל עלה לכאורה שיש שתי כניסות פנימה בדפנות המזבח, כל אחת ברוחב אמה ושתייהן מכוונות "עזרות". התחתונה - בגובה שתי אמות מעל לקרקע, והעליונה - בגובה שש אמות מעל לקרקע וארבע אמות מתחת לראש-המזבח. תיאור זה מתאים לאפשרות הראשונה, שהיה למזבח גם כרכוב, מעל לחצי גובהו, וגם יסוד סמוך לקרקע. לפי תיאור זה מתיחסת ההלכה שבמשנה ובתלמוד למזבח-המקדש ובאופן-הבניה שתואר לעיל. "העזרה התחתונה" שביחזקאל נקראת במקורות חז"ל בכל מקום "יסוד" כבמקרא ואילו העליונה נקראת "סובב". הסובב אשר מתאים לכרכוב שבתורה מקיף את המזבח סביב מכל עבריו, כשמו, והכהן היה מהלך עליו כדי להגיע לקרבנות, בהקרבנות החטאת - "עלה בכבש ופנה לסובב" (זבחים פ"ה מ"ג). היסוד, לעומת זה, מקיף באופן מלא רק שתי צלעות ועוד חלק משתי הצלעות הנותרות. הפינה הדרום-מזרחית של המזבח שבמקדש היתה בלי יסוד.

"היסוד היה מהלך על פני כל הצפון ועל פני כל המערב, אוכל בדרום אמה אחת ובמזרח אמה אחת" (מידות פ"ג מ"א, זבחים נ"ד ע"א).

"וקרן מזרחית-דרומית לא היה לה יסוד... לפי שלא היתה בחלקו של טורף (שבט בנימין שעליו נאמר "זאב יטרף")" (זבחים נ"ג ע"ב).

שתי דעות ישנן בפירוש משנה זו. לפי דעה אחת היסוד בלט אמה לתוך צלע מזרחית ואמה לתוך צלע דרומית, כנגד הקרבנות שלמעלה, והשאר היה פתוח (בבניה היו משאירים במקום הזה תבנית עץ מיוחדת, כדי שהיסוד לא יהיה מלא מסביב) (רש"י זבחים נ"ג ע"ב). לפי הדעה השניה היה היסוד בנוי ע"פ כל הצלע המזרחית והצלע הדרומית, ורק הפינה הדרום-מזרחית היתה בלא יסוד, בעומק של אמה לכל צלע. הקביעה, שאין ליסוד היקף מלא, אין לה מקור מפורש בפסוקים, והיא מיוחסת למסורת ידועה במקורות חז"ל, שלפיה נחלת-בנימין היא נחלת-שכינה. לפיכך, הפינה הדרום-מזרחית במזבח שבירושלים, אשר פונה לעבר נחלת יהודה, לפי אותה מסורת, אין בה יסוד, וממילא אין בה שפיכת-דמים. יש לציין שלפי פירוש זה המזבח מחבר את נחלות שבטי יהודה ובנימין - כפי שירושלים מחברת אותם בפסוקי-המקרא, ובכך מאחדת את שבטי רחל ולאה "אשר בנו שתייהן את בית ישראל" (רות ד'). הרעיון הזה של הקבלת המזבח לעיר כולה עומד, אולי, ביסוד ההלכה האמורה שקרן דרום-מזרחית בלא יסוד.

באתר שבהר-עיבל נמצא קיר צר, בנוי בפני עצמו, מהובר לכבש המשני, והוא מקיף שלש צלעות - צלע צפון-מערבית, צלע דרום-מערבית (שבה הכבש), וצלע דרום-מזרחית. הצלע הרביעית, הצפון-מזרחית נשארת חפשית. הקיר הזה בנוי בגובה **שעולה בוודאי על** חצי הגובה, והוא מסתיים **באופן מתוכנן**, עם הפינות המזרחית והצפונית, בקו ישר.

יצוין שכוון זה הוא הפונה לעבר פיתחת ואדי פרעה, המוביל אל בקעת-הירדן. לא נמצא קיר יסוד נמוך יותר. הקיר האמור הוא בבירור חלק מהמבנה, אף שנבנה בפני-עצמו ואינו מקיף מסביב. בפירוש הממצא אפשר לחזור לאפשרות, שנזכרה לעיל, ולפיה הכרכוב והיסוד הם חילופיים, ולראות בקיר זה יסוד, שגובהו כגובה הכרכוב במזבח-הנחושת - מעל לחצי הגובה, והוא משמש לגישה אל הקורבנות כמו הסובב שבמקדש, שהרי המבנה בהר-עיבל מכוון באלכסון כשפינותיו לארבע רוחות השמים, ולפיכך ניתן לגשת אל כל ארבע הקרנות על הקיר המקיף אע"פ שצלע אחת חפשית (אמנם, לא לפי הסדר, אבל אולי ע"י שני כהנים). יחד עם זה ניתן לשפוך על קיר זה את שייירי-הדם כמו ביסוד שבמקדש.

ברור שאי אפשר לקרוא לקיר זה "סובב" מכיון ששם זה בא להבדיל מן היסוד, שאינו סובב מכל צד, והקיר שלפנינו מקיף שלשה צדדים בלבד. נוסף לכך, בתורה לא נזכר "סובב" אלא "כרכוב" או "יסוד". לפיכך ידובר מכאן ואילך בקיר "היסוד שמקיף" את המבנה המזוהה כמזבח. אינני רואה שום פירוש סביר אחר לקיר זה שהכבש-המשני הוא חלק ממנו, ושנגמר בדיוק עם שתי הפינות הרחוקות מהכבש, אלא קיר יסוד, מקביל לכרכוב שבמזבח הנחושת, ומקביל חלקית לקיר הסובב שבמקדש (מעל חצי הגובה).

מעניין לקבוע שצלע צפון-מזרח החפשית מקיר היסוד, היא ניגודית לקרן הדרום-מזרחית שהיתה חפשית מיסוד, במקדש (בהתחשב בהבדל של 45° בהעמדת המזבח ביחס לרוחות העולם). מכיון שמסורת חז"ל מייחסת ענין זה לנחלות השבטים, הרי המיקום של היסוד במזבח שבירושלים, לא יכול לחזור על עצמו בשום מקום אחר. לפיכך עולה ההשערה כי העדר היסוד בצלע צפון-מזרח קשור, אולי, בכיוון ממנו באו הבונים, אם הזיהוי נכון.

אינני רואה דרך לאמת או לשלול השערה זו, ומן הראוי, לכן, להסתפק בהזכרתה בדרך של אפשרות.

3) כבש כפול למזבח וליסוד

הלכה שנזכרה בתלמוד, ללא שום סמך ברור במקרא קובעת כבשים משניים שמוליכים אל הסובב: "...אמר רב יהודה: שני כבשים קטנים יוצאים מן הכבש שבהם פונים ליסוד ולסובב..." (זבחים ס"ב ע"ב, רמב"ם הל' בית-הבחירה פ"ב הלכה י"ד)

הלכה זו מפרשת יפה את לשון המשנה לגבי קרבן חטאת:

"עלה בכבש ופנה לסובב" (זבחים פ"ה מ"ג)

זהו אולי הממצא המפתיע והמשכנע ביותר באתר שבהר עיבל: קיר היסוד נבנה יחד עם הכבש הראשי שהוא אכן כבש, וגם מלמד בפני הכבש כפי שהם היום כנראה אינם שונים בהרבה ממה שהיה, וממילא שהגובה הוא בערך הגובה המלא, מלבד הקרנות. הכבש המשני מחובר לקיר היסוד בקו-מעוגל מקורי, כך שאי-אפשר להטיל ספק בתפקיד ובמשמעות, לא של הכבש ולא של קיר היסוד.

העובדא שהלכה זו נמסרת בתלמוד **מפי אמורא (!)** (אמנם הדבר ברור כבר מן המשנה) ונמצאת מקוימת באתר שזמנו כ-1500 שנה לפני זמנו של רב יהודה, אינה יכולה לגרום ספק בפרשנות - לפנינו כבש כפול, שחלקו הראשי מוליך אל המזבח בשפוע ברור, וחלקו המערבי מוליך אל קיר היסוד ונבנה ממש יחד איתו.

אנו רואים, אם כן, שהלכות מזבח, כשאר הלכות מקדש וקדשיו, יציבות ושמרניות מאד ע"פ טבען, וגם הלכה, שאין לה רמז בפסוקים, נמצאת מקוימת באתר שלפנינו. זוהי, אולי, אחת העדויות המרשימות ביותר שנמצאו במקום כלשהו לעוצמת השתמרותה של ההלכה היהודית.

בתלמוד נזכרו שני כבשים, בהתאם לצורת המזבח שיש בה גם יסוד וגם סובב. בהר-עיבל יש רק יסוד שמילא, כנראה, גם תפקיד של סובב, ולפיכך, יש רק כבש משני אחד, במערבו של הכבש הראשי. צריך עוד לציין שהכבש הנזכר במקורות חז"ל, אורכו כאורך המזבח ורוחבו - מחצית, ומיקומו בדרום: "...כבש היה לדרומו של מזבח אורך שלושים ושתיים על רוחב שש עשרה..."

(מידות פ"ג מ"ג, זבחים ס"ב ע"ב).

הכבש בהר-עיבל מצוי בצלע הדרום-מערבית, כלומר מקביל בהחלט לכבש שבמקדש, אך מסובב כ- 45° , כפי שכל המבנה עומד, כשפינותיו לרוחות השמים. אורך הכבש גדול מצלעות המזבח אך רוחבו, יחד עם הכבש המשני, פחות ממחצית הצלע. השפוע המחושב של כבש המקדש (אורך 32 אמה וגובה 10 אמות) נוח בהרבה מהשיפוע שלפנינו, דבר שמוסיף הסבר, אולי, להגדלת המזבח (אם אמנם יש קשר בין מדות-המזבח ומדות-הכבש. ועיין זבחים ס"ג ע"א, שכל הכבשים שלש אמות לאמה, וכבש המזבח יותר משלש וחצי לאמה).

אם כן, יש לפנינו כבש כפול מצד דרום-מערב, ההולם את ההלכה שבמשנה בהבדלים קלים, פרט להזזת כל המבנה ב- 45° לכיוון מערב.

4) במלוא נימה בין היסוד למזבח

"...שני כבשים קטנים יוצאים מן הכבש שבהם פונים ליסוד ולסובב, ומבדלים מן המזבח מלוא-נימה, משום שנאמר סביב..."

(זבחים ס"ב ע"ב, רמב"ם הל' בית הבחירה פ"ב הלכות י"ג-י"ד)
"אומר היה רשב"י: אויר יש בין כבש למזבח כדי ליתן האיברים למזבח בזריקה" (רמב"ם שם). הלכה זו, שצריך להיות הפסק אויר כמלוא-נימה בין הכבשים למזבח יש לה שני הסברים בגמרא. האחד שהביטוי "סביב" ביחס למזבח (במתן דמי-עולה, למשל: "וזרקו את הדם על המזבח סביב" ויקרא א') תובע שאפשר יהיה להקיף את המזבח בחוט כלשהוא. ההסבר השני הוא כדי שאפשר יהיה לזרוק את האיברים מן הכבש למזבח, כמו שזורקים את הדם.

באתר בהר עיבל נמצא שקיר היסוד מובדל מעט מן המזבח ובנוי בפני עצמו, דרישה שלא מצאנו בהלכה כמותה, מאחר שהיסוד והסובב נחשבו כחלק אינטגרלי ונוצקו בתוך תבנית העץ, כאמור לעיל. כיון שהתבנית היא מסגרת האבנים של המזבח, נבנה קיר היסוד בפני עצמו, מסביב למזבח, ועם כל המאמץ להצמידם נותר ריוח כלשהוא. סביר מאד, שהרעיון הוא אותו הנימוק שבגמרא לגבי הכבשים הקטנים, כדי שיהיה סביב, וגם אם אין הדבר כך, העובדה נותרה בעינה שהלכה נוספת בהלכות מזבח מקוימת במבנה שלפנינו, בשינוי מסוים.

יש לציין שדווקא הכבש משולב במזבח ונבנה יחד אתו (עם המבנה העיקרי - לא עם קיר היסוד!). שילוב זה ברור כשמש, גם למעלה וגם למטה, ובולט לעומת הפסק הקל שבין קיר היסוד למזבח. זה המקום להזכיר שגם בגמרא נזכרה דעה אחרת לגבי הכבש וזריקת האיברים למזבח, אשר אומרת שהכהן "עומד בצד מערכה וזורק" (זבחים ס"ב ע"ב), ועל זה שואלים שם אם המערכה דלוקה או לא.

במבנה שלפנינו יש שני קירות משניים כעין שתי כניסות ממסגרת המזבח פנימה, כנראה אל מקום המערכה, מצפון-מערב ומדרום-מזרח. כניסות אלה אינן שייכות למסגרת המזבח, שנבנתה על הסלע, אלא נבנו אחריה. הכיוון שלהן מאפשר כנראה גישה אל המערכה, גם כשהיא דולקת, מאחר שאם העשן מכסה את האחת, פתוחה הגישה בשניה. הכבש שלפנינו אינו מבוסס איפוא על זריקת האיברים למזבח, אלא על גישה לצד המערכה. מפליא מאד להביא ראיה לויכוח בין תנאים בהלכות מזבח, ממבנה שקדם לתנאים לפחות 1300 שנה.

5) שתי מערכות של אש

"בררו משם עצי תאנה יפים לסדר המערכה שניה לקטורת, מכנגד קרן מערבית-דרומית, משוך מן הקרן כלפי צפון ארבע אמות..."

(זבחים נ"ח ע"א, תמיד, פ"ב משנה ג')

בגמרא מבואר שממערכה שניה זו היו מביאים את האש לקטורת על מזבח הזהב הפנימי, וכפי שנאמר במפורש בפרשת יום הכיפורים:

"ולקח מלוא המחטה גחלי אש, מעל המזבח מפני ה', ומלוא חפניו קטורת סמים דקה, והביא מבית לפרוכת" (ויקרא ט"ז י"ב).

"לפני ה'" מתפרש כמעט בכל מקום בדברי חז"ל כצד מערב, ולפיכך היתה מערכת האש לקטורת במערב המזבח, באמצעו, משוך קצת כלפי דרום (עיי' שם בגמרא זבחים נ"ח ע"ב, שיש מושכים ארבע אמות מן הקרן, ויש שמושכים שמונה אמות).

מערכת אש כזאת מחויבת ממילא ע"י החיוב לשמור אש תמיד על המזבח שלא תכבה (ויקרא ו' ו'), ומחייבת מתקן מיוחד שיבטיח כי לא תכבה. בין שהיו מקטירים קטורת בהר-עיבל ובין שלא, נמצאת, כנראה, מערכת אש תמיד בצידו הצפון-מערבי של המזבח. זהו הפירוש הנראה לי למתקן המחובר לקיר המשני בצפון-מערב, שנראה כפי סופית הפוכה, צמודה לדופן הפנימית של מסגרת המזבח לכוון צפון ויוצרת הגנה טובה מאד לאש תמיד. העובדה שהמתקן נמצא בצד צפון-מערב תורמת, כמובן, להגנת האש מפני הרוחות העיקריות, מם זו סיבה חשובה למיקום.

ברור אם כן, שיש לפנינו שתי מערכות כמו במזבח מקדש, מערכה גדולה באמצע, ומערכה שניה של אש תמיד, (אולי גם לצורך קטורת), בצד צפון-מערב. ההבדל במקום המערכה השניה בין ההלכה שבמקדש לבין הר-עיבל, נובע, אולי, מהזזת כל המבנה ב-45° עד שהכבש הוא בדרום מערב. אש-תמיד בקרן מערבית או לידה היתה גם מפריעה לנוע על קיר היסוד, ולפיכך מוקמה אש-התמיד בצפון-מערב. שוב הלכה מהלכות מזבח שבתלמוד מקוימת באתר שלפנינו בשינוי קל.

המערכה הראשית שאלה ניגשים למרכז שני הקירות שנוספו למסגרת האבן, מידותיה, בקירוב, אמה על שלש, והכבש הראשי מכוון לעומתה. אפשר שהמערכה הראשית היתה גדולה יותר ברוחב - 3x3 אמות, ואפשר שהיתה קטנה יותר - אמה על אמה כפי שהיה במזבח שבמדבר (רמב"ם פ"ב מהל' בית הבחירה ה"ז, זבחים ס"ב ע"ב),

על אורך ורוחב שווים היתה דווקא במקום המערכה.

6) מתקנים ממערבו של כבש

"וחלון היתה במערבו של כבש אמה על אמה, ורבוהה היתה נקראת (ולגירסת הראב"ד גם חלון וגם רבוהה) שבה נותנים פסולי חטאת העוף, עד שתעובר צורתה ותצא לבית השריפה".

(מידות פ"ג משנה ג', רמב"ם הל' בית הבחירה פ"ב הל' י"ד)

"ושני שולחנות היו במערב הכבש, אחד של שיש שנותנים עליו את האיברים, ואחד של כסף שנותנים עליו כלי השרת"

(שקלים פ"ו משנה ד', רמב"ם שם הל' ט"ו)
"למטה ברצפה באותו הקרן (דרום-מערב) מקום היה שם אמה על אמה, וטבלה של שיש, וטבעת היתה קבועה בה, שבו יורדים לשית ומנקים אותו".

(מידות פ"ג משנה ג', רמב"ם שם הלכה י"ב)

ממערבו של הכבש הכפול בהר-עיבל, נוטה לצפון מפאת האלכסון של כל המבנה, נמצא 4 מתקנים צמודים לתחתית הכבש, ובהם לחילופים אפר וכלי בודד, שוב אפר ושוב כלי בודד. השערה סבירה ביותר היא ששם שרפו פסולי חטאת העוף - קרבן קטן ממדים, שדמו נמצא אל קיר המזבח ואל היסוד (ויקרא ה' ט), ומקומה היה כרגיל בקרן דרומית-מערבית כלשון המשנה: (ובהר-עיבל הקרן-מערבית!):

"חטאת העוף היתה נעשית על קרן דרומית-מערבית, ובכל מקום היתה כשירה אלא זה היה מקומה" (זבחים פ"ו משנה ב').

אם פירוש זה נכון ואם לאו העובדה שוב מתבלטת בהקבלה שבה, ובשינויים הקטנים. שולחן שיש לאיברים ושולחן כסף לכלים, ובאתר שלפנינו כלי ואפר לסירוגין. נוסף לכך רבובה או חלון של פסולי קרבנות קטנים, ובאתר שלפנינו - ארבעה מתקנים במקום שניים.

כיון שגם ניסוך היין וניסוך המים היה נעשה באותה קרן דרום-מערבית (משנה זבחים שם), יכולים הכלים לשמש יין ומים לצורך זה, מאחר שאלה הם המתקנים הקרובים ביותר לכבש שעולה ליסוד, וסמוכים לקרן המערבית. (שמקבילה לדרום-מערבית במקדש בגלל האלכסון). כמו-כן ראוי לציין, שמתקנים אחדים הרחוקים קצת יותר מן הכבש וסמוכים לקרן המערבית יש בהם אבן חלקה שמזכירה את המתואר במשנה על "טבלה של שיש ברצפה", אלא שהאבנים החלקות שימשו, קרוב לוודאי, כשולחנות של אבן, לשחיטה ולהנחת איברים (ראה מידות פ"ג משנה ה').

לסיכום פרק זה יש לחזור ולמנות את ההלכות שבאות לידי ביטוי באתר שבהר-עיבל, ומחזקות את זיהויו כמזבח:

- א. בניה באבנים, שאינן גזית.
- ב. מסגרת של "אבנים שלמות" ממולאת ואטומה.
- ג. בניה על הסלע הטבעי.
- ד. ריבוע פינות.
- ה. כבש בצלע דרום-מערב.
- ו. כבש משני שמוביל ליסוד.
- ז. יסוד (שהוא כנראה גם הכרכוב וממלא גם תפקידי "סובב").
- ח. הבדלת היסוד כמלוא הנימה.
- ט. יסוד שאינו מקיף מכל צד (מותיר צלע שלימה חפשית).
- י. מערכה שניה לאש-תמיד (בצפון-מערב), מערכה ראשית קטנה במרכז.
- יא. כניסה עד מקום המערכה הראשית (לפי דעה דחויה בתלמוד).
- יב. מתקנים צמודים למערב הכבש (לשריפת פסולים, איברים ולכלים!?)

האם יתכן עוד ספק בכך, שהמבנה הוא מזבח, כשהלכות מזבח מפרשות בצורה כה רחבה את פרטיו??

חשוב לציין, שכמעט בכל ההלכות הנזכרות יש הבדלים קלים או משמעותיים ביחס להלכות מזבח שבתלמוד, וביחס למה שנהג, כנראה, במקדש השני. הבדלים אלה, שהודגשו אחד לאחד, בפרק זה (וצוינו שוב בסוגריים ברשימת הסיכום), פותחים פתח מיוחד במינו לדיון על אופיין של הלכות קדומות וסיבות שינויין. בחלק מהמקומות ניסיתי להסביר את ההבדל, אם בהיות המזבח הזה יוצא דופן, שאינו קשור למקדש קבוע, ואם בהבדל הזוויתי (פינות לרוחות-עולם!) או בשיקולים אחרים. גם ביחס להבדלים ניתן למצוא במסורת התלמודית הסברים אפשריים לשינויים שמצאנו (כמו המחלוקת על זריקה מן הכבש לעומת גישה אל המערכה).

אם נוסיף להבדלים הנ"ל את העובדה שמזבח זה, אין רוחבו כאורכו, נקבל רשימה נכבדה של הבדלים, דומה בהיקפה להקבלות. גם אם אין לנו הסבר לכל שינוי, משמשים ההבדלים הוכחה נוספת לזיהוי האמור, מאחר שהם מסלקים את החשש של שימוש מלאכותי בהלכות מן התלמוד. בפעם הראשונה יש לנו כאן נקודת אחיזה עובדתית לבירור היחס שבין ההלכה הקדומה והמאוחרת. בדיקה זו עשויה להפריך דיעות מקובלות רבות בדבר אופיה של ההלכה המקראית ויחסה אל התלמוד, ובכך לתרום תרומה מכרעת לחקר ההלכה.

ד. המזבח ביחס לרוחות העולם

ההבדל הבולט ביותר בין המזבח כפי שהוא מתואר בהלכה התלמודית לבין האתר שלפנינו הוא האלכסון. המבנה בהר עיכל, מכוון כך שפינותיו כלפי רוחות העולם ולא צלעותיו כמתואר בגמרא (זבחים ס"ב ע"ב). הבדל זה, יחד עם העובדה שאין רוחבו כאורכו ושאין רואים את הר גריזים הביאוני לדחות את הצעתו של א. זרטל לפני שנה וחצי על הסף, עד שהכבש והכבש המשיני, היסוד ושאר הפרטים שכנעוני לגמרי, בתום עונת החפירות השניה. עתה, נאלצתי להסביר לעצמי את האלכסון. במחשבה ראשונה אמרתי על שני ההבדלים ההלכתיים - אלכסון, ואין רוחבו כאורכו - שהם באו להבדיל מזבח זה ממזבח קבוע לפני המשכן או המקדש. זהו הסבר קל אמנם, שקשה להוכיחו או לסתרו, אך הוא שימש לי נקודת מוצא נוחה. רק בשלב יותר מאוחר מצאתי - שוב בגמרא, ואח"כ גם בפוסקים - שתי סיבות רציניות להעמדת המזבח באלכסון.

משום החשיבות העקרונית הרבה של הנושא, אביא את הסוגיות כלשונן:

"...חטאת קרויה מנחה ומנחה קרויה חטאת... ומה מנחה בקרן מערבית-דרומית אף חטאת בקרן מערבית-דרומית. ומנחה גופה מנלן (מנין לנו)? דתניא: [וזאת תורת המנחה, הקרב אותה בני אהרן לפני ה' אל פני המזבח" (ויקרא ו' ז)]. "לפני ה'" - יכול [הייתי לחשוב] במערב? תלמוד לומר: "אל פני המזבח". אי "אל פני המזבח" יכול [הייתי לחשוב] בדרום? תלמוד לומר: לפני ה', הא כיצד? מגישה בקרן מערבית דרומית כנגד חודה של קרן ודיו". (זבחים ס"ג ע"ב). בקטע זה אנו מגלים סתירה בפסוק ביחס להגשת המנחה אל המזבח. "לפני ה'" פירושו במערב. (שהרי המקדש מכוון ממזרח למערב). "אל פני המזבח" פירושו בדרום, מאחר ששם הכבש ומשם עולים למזבח. סתירה זו נפתרת בדרך פשרה, בקרן דרומית-מערבית, שהיא גם דרום וגם מערב. המשך הסוגיא מדגיש עוד את אי הנוחות שבפתרון:

"ר' אליעזר אומר: יכול יגישנה למערבה של קרן או לדרומה של קרן? אמרת, כל מקום שאתה מוצא שני מקראות אחד מקיים עצמו ומקיים חברו, ואחד מקיים עצמו ומבטל חברו, מניחין זה שמקיים עצמו ומבטל חברו, ותופשין את שמקיים עצמו ומקיים חברו. כשאתה אומר "לפני ה'" - במערב, היכן קיימת "אל פני המזבח", וכשאתה אומר "אל פני המזבח" - בדרום, קיימת לפני ה' - בדרום! בדרום היכן קיימת? אמר רב אשי: קסבר האי תנא, כוליה מזבח בצפון קאי (תנא זה סבור שכל המזח מצפון לפתח ההיכל עומד, וגם לדרום המזבח ניתן לקרוא לפני ה'!). (זבחים שם).

כאן אנו מגלים את הזיקה בין הביטוי "לפני ה'" לבין פתח ההיכל, שהיא ברורה גם בפוסקים (למשל: ויקרא ד' 4 ודומיו), ויחד עם זה מחלוקת יוצאת דופן על מקומו של המזבח במקדש - מדרום לפתח, כמקובל, מול הפתח, או מצפון לפתח. מחלוקת זו מתנהלת על פני דף והצי במסכת זבחים (נ"ח ע"א - נ"ט ע"א) כאשר ההשלכה ההלכתית נוגעת לשחיטת קדשים בראש המזבח, מאחר שהכתוב קושר את שחיטת החטאת לשחיטת העולה, ובשחיטת העולה נאמר: "ושחט אותו על ירך המזבח צפונה לפני ה'" (ויקרא א' 11).

הרי לפנינו אותה בעיה עצמה שהגמרא מפרשת אותה בפרשת המנחה, ובפרשת השחיטה היא ניצבת מאחורי הסוגיות: לפני ה' - זה מערב. צפונה - זה צפון. כיצד יתקיימו? התשובה היא: פתח ההיכל. צפונה של המזבח מכוון מול הפתח. לפיכך, מי שסובר ששוחטים קדשי קדשים בראש המזבח, מעתיק את המזבח כולו מול הפתח, ומי שמתיר שחיטה בראש המזבח רק בחציו הצפוני, מעתיק אותו בחלקו.

עכשיו נשאלת השאלה ההכרחית, איך יבנה מזבח שאינו עומד על פתחו של היכל? אם נתבונן בשני הפסוקים הנזכרים, בשחיטת העולה ובהגשת המנחה, נראה מיד, שהעמדת המזבח באלכסון פותרת את כל הבעיות שהגמרא מתחבטת בהן. במזבח שבו הכבש נמצא בצלע דרום-מערב, והקרן הסמוכה לו היא מערבית, זהים "לפני ה'" ו"פני המזבח" ושניהם מורים על הקרן המערבית, מקום הגשת המנחה. (אני יוצא מההנחה שהמנחה מוגשת אל הקרן ולא אל הצלע, כפי שחטאת קשורה דווקא לקרנות). קרן זו, במזבח שלפנינו, סמוכה ממש לכהן העולה בכבש המשיני אל קיר היסוד, והוא פוגש בו מיד לאחר שעלה.

עוד יותר ברורה ההלכה השניה של השחיטה "על ירך המזבח - צפונה - לפני ה'" - שפירושה הפשוט: צלע צפון-מערב. זהו אולי הפסוק המפורש ביותר, שמעמיד את המזבח באלכסון, מאחר שהגשת המנחה "לפני ה'" אל פני המזבח, תתאפשר גם כשהכבש יעלה ממערב ממש, ואנו נזקקים כאן להנחה שההגשה מוכרחה להיות בקרן. במזבח שלפנינו נמצא הריכוז הגדול של המתקנים הנוספים ליד המזבח מול הקרן המערבית

בהתאמה הטובה להשערותנו. לשם השוואה הצלע הצפון-מזרחית פנויה ממתקנים. יש להמתין כדי לפרש נכונה את המתקנים ולאתר בודאות את מתקני-השחיטה.

העמדת המזבח באלכסון של 45° כשהקרנות מכוונות לרוחות-העולם עולה איפוא מן הפסוקים ומן הסוגיות בפשטות מפתיעה, לפי אותן ההנחות אשר מסבירות - די בקושי - את ההלכות במזבח שצלעותיו מכוונות לרוחות-עולם.

אם כל כך פשוט, מדוע מובן מאליו בכל מקורותינו שהמזבח עומד כשצלעותיו ברוחות-עולם? נבדוק את הסוגיא שבה לומדים כי המזבח מוצב בין צפון לדרום, ונבחן אם מקורות הלימוד סותרים לחלוטין אפשרות של אלכסון. המקור הראשון המובא בגמרא (זבחים ס"ב ע"ב) הוא הפסוק "ירך המזבח צפונה", וכאילו מדובר בדרך משל באדם רבוע (הגמרא דורשת רבוע - רבוע), שירכו לצפון ופניו לדרום. זה אפשרי ברביצת פרקדן בקו ישר, אבל גם ברביצה מעוקמת, באלכסון, כפי ששוכבים על הצד. הנימוק השני הוא הפסוק במזבח יחזקאל "ומעלותהו פנות קדים" (יחזקאל מ"ג) שהוא פסוק קשה, גם מפני שהכבש ידוע בדרום ולא במזרח, וגם מפני שמעלות אסורות בתורה בפירוש (שמות כ'). הגמרא מפרשת את הפסוק כך שהכהן בעלותו בכבש פונה לימינו למזרח המזבח, כלומר, "ומעלותהו (ואז) פנות קדים", וזאת עפ"י הכלל שכל הפניות יהיו דרך ימין. גם פירוש זה מאפשר העמדת המזבח באלכסון, כמו בהר-עיבל, והפניה לימין תהיה אז לדרום ומיד אח"כ למזרח. ההפרש בכבש רחב, מחצית רוחב המזבח, כל-כך קטן עד לפניה מזרחה, עד שאפשר להניח שלכך הכוונה. אלכסון הפוך, שבו הכבש בדרום-מזרח, יתאים כמובן עוד יותר במקרה זה. לא נשללת, אם-כן, האפשרות של העמדה באלכסון.

נותרת בעינה העובדה המפורשת במשניות מידות ובכל מקורות חז"ל, שהמזבח הוצב, אמנם, כשצלעותיו לרוחות העולם, בין צפון לדרום בקו ישר, והכבש לדרומו (מידות פ"ג), אך לא ניתן הסבר מספיק, מדוע לא יוצב המזבח באלכסון, כשקרנותיו לרוחות העולם, כדי לקיים בפשטות את הזהות בין "לפני ה'" לבין "פני המזבח", וכדי לשחוט לפני ה'", כלומר מערב, כפי שהיה כנראה בהר עיבל.

יש לציין שהגמרא מביאה כמה פעמים את הפסוק "על ירך המזבח צפונה" ואינה משלימה בו "לפני ה'", והדבר אומר דרשני (זבחים מ"ח ע"ב ו-ס"ב ע"ב). לכך יש להוסיף את המסורת הידועה על "שלושה נביאים שעלו עמהם מן הגולה - אחד שהעיד להם על המזבח, ואחד שהעיד להם על מקום המזבח, ואחד שהעיד להם שמקריבין אע"פ שאין בית" (עדות פ"ח משנה ו', זבחים ס"ב ע"א, שבועות ט"ז ע"ב).

היתה, אם כן, איזו מבוכה גדולה בענין המזבח ומקומו, עד שנצרכו לשני נביאים להעיד על-כך - ואחרי כל זה צמחה אחרי החורבן השני מחלוקת התנאים על מקום המזבח ביחס לפתח היכל. לשם פתרון השאלה אציע שמזבח אלכסוני הוא באמת מזבח עצמאי ללא היכל, כאמור. (ההשערה המוצעת בזה נועזת קצת, ולא היתה עולה על דעתי אלמלא נמצא המזבח בהר עיבל, מוצב באלכסון, ובכל זאת, נראית השערה זו כפתרון פשוט לכל התמיהות). מזבח שעומד בפני עצמו, בלי מקדש קבוע, צריך לעמוד באלכסון, דהיינו, כשקרנותיו פונות לרוחות-עולם, וקרן מערבית מגדירה את "לפני ה'". זאת על סמך הנימוקים שהובאו לעיל, ובפרט על סמך שני הפסוקים, בשחיטת קדשים, ובהגשת המנחה, כפשוטם. רק מקדש קבוע שחייב להיות בנוי בקו ישר, בציר מזרח-מערב, כשפתחו במזרח (שמות כ"ו-כ"ז, מלכים א' ו'-ז' בפרט ז' 39, יחזקאל י"א-י"ג, מ"מ"ג), גורם למזבח שלפניו, לשנות את מצבו ולהבנות בקו ישר מצפון לדרום, כך שקוי הציר נחתכים במזבח או מצפון לו מול הפתח. במצב כזה, מוגדר "לפני ה'" ע"י פתח היכל, והמזבח אינו צריך עוד להגדירו ע"י קרן-מערבית, ומאידך קוי הציר צריכים להיחתך בזווית ישרה, ועל-כן המזבח שבמקדש היה מצפון לדרום, כשצלעותיו לרוחות העולם, בהתאמה לכל הזוויות הישירות שבמקדש (במקרא ובמסכת מידות) **וכאן בא החידוש:**

מכיוון, שהמזבח, שהוקם בהר-הבית בתחילה, ע"י דוד הוקם בלא היכל ובלא קשר ישיר אליו, בוודאי הוקם המזבח באלכסון כשהקרן האחת פונה למערב. לאחר שנעצרה המגיפה, הכריז דוד על המקום, כמקום הקמת בית המקדש הקבוע (שמואל-ב' כ"ד, דברי-הימים א' כ"א). אולי כך עמד גם המזבח של אברהם (בראשית כ"ב). מזבח כזה - האם מותר היה להרסו ולשנותו אחרי בניית הבית? מעשה כזה בוודאי נחשב למעשה חילול ונבלה, אשר נשמר למזבחות האילילים במקומות רבים במקרא, וכך גם דרשו חז"ל את הפסוק "לא תעשון כן לה' א'..." (דברים י"ב) - מכאן אזהרה לנוחץ אבן מן המזבח (ספרי שם, ועיין תחומין א' במאמרו של הרב י. גרשוני). מזבח-הנחושת ניתן היה לשנות את כיוונו אך לא מזבח-אבנים בנוי.

מזבח הנחושת שנעשה במדבר היה בימי דוד בגבעון (דבה"א כ"ט, 29), ואפשר שהובא לחנוכת המקדש ע"י שלמה (מלכים-א' ח', 4, 64) אבל בבנין שבנה שלמה לא נזכר כלל מזבח בנוי אלא מזבח-נחושת 20x20 אמה, וכאשר זבח שלמה אלפי-זבחים, קידש את "תוך החצר". האם כל זה לא מראה בעיה ביחס למזבח שבנה דוד? האם נמנע שלמה ממזבח בנוי בגלל סיבה זו? ואולי גנז במזבח הנחושת את המזבח של דוד אביו??

אם אמנם נגנז המזבח הבנוי באלכסון בימי הבית הראשון ע"י מזבח הנחושת "אשר לפני ה'", יתכן שאפשר להבין טפח מהשינוי המכריע שחולל אחז מלך יהודה במקדש, עם כניעתו לתגלת פלאסר. שם מדובר בפירוש על מזבח אבנים חדש, ששוב הוצב באלכסון כאילו אין עוד בית מה שמתאים לסגירת ההיכל ע"י אחז (דבה"ב כ"ח). כן נזכר בו "ירך המזבח צפונה" כמו בפסוק המקביל בתורה שממנו למדנו אלכסון (אמנם ההמשך "לפני ה'" - חסר), ואדרבה "מזבח הנחושת אשר לפני ה'" מוצב עכשיו מחדש על ירכו הצפונית של המזבח הבנוי (מלכים ב' ט"ז). יחד עם קיצרן כל מה שמזכיר את שלמה, מדובר כנראה בשינוי מכריע הכרוך בחסות האשורית החדשה, ואחז סוגר את ההיכל, כדי להכריז על סילוק השכינה. זה

כנראה פירוש הפסוק: "ואת המזבח-הנחושת אשר לפני ה' ויקרב מאת פני הבית, מבין המזבח ומבין בית-ה', ויתן אותו על ירך המזבח צפונה" (מל"ב ט"ז, י"ד).
מעתה כשהקימו שבי הגולה מזבח-עולה בנוי והחלו להקריב עליו בראש-השנה הראשון לבואם בעוד "היכל ה' לא יוסד" (עזרא ג', ר) עמדה בפניהם בעיה חמורה. כוונתם היה לחדש את הבית כולו אך החלו במזבח - האם יבנו מזבח מכוון כלפי ההיכל שעוד איננו, או יבנו מזבח שקרנותיו פונות לרוחות-עולם, מפני שעדיין לא יוסד ההיכל וכך ישאר המזבח גם אח"כ מפני שאסור להרסו. שאלה חמורה זו הוכרעה ע"י הנביאים שבדור, חגי וזכריה, ככל הנראה באופן המוכר לנו: מזבח ישר, מצפון לדרום, אשר כמוהו **אולי טרם נבנה בירושלים**. הכרעה חשובה כזו היתה באמת נבואית, **על סמך הבית העתיד להבנות**, וללא תקדים באופיה, ודבר זה נרמז יפה בנוסחה של המשנה:

"שלושה נביאים עלו עמיהם מן הגולה, אחד שהעיד להם על המזבח, ואחד שהעיד להם על מקום המזבח, ואחד שהעיד להם, שמקריבין אע"פ שאין בית" (עדויות פ"ח משנה ר).

שלושת הדברים. קשורים זה בזה: צורת המזבח באופן הצבתו, ושני אלה בכך שמקריבין גם בלי בית, **באופן ההולם את הבית שיבנה**, ולא כמו במזבח שעומד לעצמו.
בברייתא בשם ר' אליעזר בן יעקב (מובאת בזבחים ס"ב ע"א באותו הקשר) מובא הסיפור בשינוי מסויים: "...אחד שהעיד להם על המזבח ועל מקום המזבח, ואחד שהעיד להם שמקריבין אע"פ שאין בית, ואחד, שהעיד להם על התורה שתכתב אשורית".
צירוף שתי עדויות המזבח מובן בהחלט לפי השערתנו (שהרי מידות המזבח נמסרו ביחזקאל ואינן צריכות לעדות נבואית חדשה), שהעדות היתה על כיווני המזבח ביחס לרוחות-עולם. ואילו הדבר השלישי, לכאורה אינו שייך, אך מחזק את ההשערה בדבר שינוי מרחיק לכת ממה שהיה בעבר. גם כתיבת התורה בכתב אשורי היא שינוי מקיף שעל פירושו נחלקו חכמים אחר כך. (ר' סנהדרין כ"א). הקבלה זו אינה מאפשרת עוד את המחשבה שמדובר בעדות בעלת אופי טכני, אינפורמטיבי, של זיהוי המקום.

האפשרות השניה להבנת העדות הנבואית המיוחדת הזאת היא: בשעה שבנו שבי הגולה את המזבח הציבו אותו באלכסון, ככל מזבח בלא היכל, ואחר-כך, כשנבנה ההיכל נבנה מזבח גדול יותר **שגזו את הקודם במקומו, השיק לקרנותיו**, והיה מכוון בצלעותיו לרוחות העולם. גם הכרעה כזאת היא נבואית ויוצאת דופן, מאחר שהמזבח הגדול תוכנן מראש לגניזת מזבח האלכסון. דבר זה יאפשר, אולי, להבין את משנת מידות -

"המזבח היה שלשים ושתים על שלשים ושתים. עלה אמה וכנס אמה זה היסוד. נמצא שלשים על שלשים. עלה חמש וכנס אמה זה הסובב. נמצא עשרים ושמונה על עשרים ושמונה. מקום הקרנות אמה מזה ואמה מזה נמצא עשרים ושש על עשרים ושש. מקום הלוח רגלי הכהנים, אמה מזה ואמה מזה. נמצא עשרים וארבע על עשרים וארבע מקום מערכה. אמר רבי יוסי, מתחילה לא היה אלא עשרים הטמונה על עשרים ושמונה כונס ועולה במדה זו, עד שנמצא מקום המערכה עשרים על עשרים. וכשעלו בני הגולה, הוסיפו עליו ארבע אמות מן הדרום וארבע אמות מן המערב, כמין גמא, שנאמר והאריאל שתיים עשרה ארך בשתיים עשרה רוחב רבוע. יכול שאינו אלא שתיים עשרה על שתיים עשרה כשהוא אומר אל ארבעת רבעיו, מלמד שמין האמצע הוא מודד שתיים עשרה לכל רוח. וחוט של סיקרא חוגרו באמצע להבדיל בין הדמים העליונים לדמים התחתונים. והיסוד היה מהלך על פני כל הצפון ועל פני כל המערב, ואוכל בדרום אמה אחת ובמזרח אמה אחת". (מידות פ"ג מ"א)

לכך יסייעו גם פסוקי יחזקאל (שני סוגי האמות), וכמדומני, שבכך תימצא גם 'ההוכחה המכרעת' לצידקת ההשערה:

- 1) 14x14 אמות של העזרה העליונה במזבח יחזקאל, דברים ככתבם (וכך מפרשים הרד"ק והגר"א), בתוספת חצי אמה לגבול, מאפשרים לגנוז תחתם מזבח אלכסוני של 10x10 אמות.
- 2) 28x28 אמות שאומר ר' יוסי במשנת מידות, כי כך היה "מתחילה" נועדו לגנוז בתוכן מזבח אלכסוני של 20x20 אמות, כגודל מזבח הנחושת שעשה שלמה (!) (דברי-הימים ב' ד' 1), וזאת אם נניח שמזבח הנחושת היה של אמות קטנות (כי 28 פירושו בעצם 26 בלי היסוד).
- 3) 32x32 אמות נועדו לגנוז בתוכן מזבח אלכסוני של 20x20 אמות באמות גדולות. (בלי היסוד, 32 הן רק 30!).
- 4) השימוש בשתי אמות - ובאמת רוחב קטנה - ביחזקאל ובמשנה נובע מההפרש הקטן שהיה בעודף היתר על הצלעות כדי שורש 2.
- 5) התוספת שהוסיפו "בני הגולה" על המזבח שהיה "בתחילה" לא באה בלא כוונת מכוון, לגניזת המזבחות האלכסוניים, והיא היתה "כמין גמא" בכל הפינות. לשון המשנה פשוט מקצרת: 4 אמות מן הדרום ו-4 אמות מן המערב, וכן הלאה, כמין גמא. רק כך מדובר באמת באות גמא.

6) יתכן, שלפי ר' יוסי כבר הראשונים בנו מזבח ישר, מכוון כלפי הבית שטרם נבנה, כאפשרות הראשונה שהצענו בעדות הנביאים, ועל-כן פירש את התוספת שהוסיפו, כגמא חסירה בשתי צלעות בלבד (וככל הנראה תנא-קמא חולק).

7) הגניזות הללו בוצעו, אולי, ע"י מלכי-יהודה הנחשבים צדיקים - אסא ("ויחדש את מזבח ה' אשר לפני אולם-ה" דבה"ב ט"ו, ח'), וחזקיהו (דבה"ב כ"ט) - אך רק בנבואת יחזקאל מדובר על גניזה סופית במזבח אבנים בנוי, שלא ישובו לבנות מזבח אלכסוני - בלא היכל.

זהו, אולי, סוד המבוכה הגדולה בקשר למקום המזבח, הספקות והמחלוקות, שנולד מתוך היחס שבין מזבח ישר שצלעותיו ברוחות עולם, לבין מזבח אלכסוני, הוא שאומרת ברייתא יוצאת דופן, המובאת בגמרא (זבחים ס"ב ע"א) ע"י רב יוסף: "דתניא, ויכינו המזבח על מכוונתו" (עזרא ג' ג'), **שהגיעו לסוף מידותיו ומפרש רש"י: "שאנשי כנסת הגדולה הגיעו לסוף מידותיו - להם נגלה המקום המקודש למזבח מה שלא נגלה לשלמה"**.

ולבסוף - אולי בזה טמון גם המפתח לשאלת אורכו ורוחבו של המזבח. מזבח אלכסוני אשר מגדיר את "לפני ה'" ע"י הקרן המערבית שלו, צריך להבליט זאת ע"י תוספת אורך בציר מזרח-מערב, שאחרת כל קרן מצביעה בשווה. תוספת האורך יחד עם מקום הכבש מגדירים את הקרן המערבית ככיוון המרכזי של המזבח. עדיין דרושה מדידה מדויקת כדי להיווכח אם יש יחס כמותי בין האורך והרוחב, או אם יש גודל ידוע לתוספת האמורה.

ה. הבמה על הסלע

על הסלע הטבעי במרכז של תבנית האבן של המזבח, בדיוק מתחת למקום המערכה (הראשית), נחשפה במה עגולה, וממנה קירות אלכסוניים אל קירות התבנית בכוון מזרח ודרום. הבמה העגולה הכילה שרידי אפר ועצמות בעלי-חיים והיא נטמנה בקפידה בשלב הראשון של מילוי התבנית, לקראת השמוש העיקרי במזבח. שני הקירות שבתוך התבנית הניגשים אל מקום המערכה נבנו רק אחרי הכסוי הקפדני של הבמה העגולה, ובסיסם ניצב בבירור מעל לשכבת הכסוי (בנגוד לתבנית האבן החיצונית המוצבת על הסלע). במקביל נמצאו שרידי אפר ועצמות בעלי חיים טמונים מתחת לרצפת החצר מדרום-מזרח לכבש אבל לא במקומות אחרים בחצר. כיון שריצוף החצר הוא אחיד, מתברר שההקברה הראשונה והכסוי שלה היו סמוכים כשלבים בתהליך אחד, ואין כאן שתי תקופות. אמנם בזמן האחרון מדברים שוב על שתי תקופות אבל אין זה שולל את ההצעה כדלהלן.

נראה במבט ראשון, שמדובר כאן בקרבנות יסוד, שהיו ידועים ונפוצים בעולם העתיק. אם כך, תהיה זאת עדות ראשונה לקרבנות יסוד בישראל. לא ידוע לי על קרבנות יסוד בישראל, לא במקרא, ולא במקורות שאחרי המקרא, אלא אם כן טועים אנו בהבנתן של כמה מפרשיות הקרבנות. המקראות, בתורה ובנביאים, מלאים בקרבנות חנוכה ומילואים (מילוי ידיים להתחלת-עבודה), אך נעדרים, למיטב ידיעתי, קרבנות יסוד. גם בחנוכת המשכן, גם בחנוכת בית המקדש, וגם בחזון יחזקאל על הבית שיבנה ועל חנוכתו, אנו מוצאים קרבנות חנוכה, לא קרבנות יסוד! יסוד היכל ה' צוין בנבואות ובתיאור הבניה, הן במקדש הראשון והן בשני - מלכים-א' ו' 37, חגי ב', עזרא ג', אבל קרבנות לא נזכרו שם.

על-כן נראה לי לתת פירוש אחר לתופעה על יסוד סיפור-ההקברה אצל גדעון, ובמידת מה אצל מנוח (שופטים ו', ו"ג). בשני המקרים הוגשה מנחה למלאך ה', מתוך מחשבה שהוא איש נביא. עם הגשת המנחה על הסלע והבערתה באש, נסתלק גם המלאך בלהב המזבח. במקרה של גדעון נכנה אח"כ מזבח לה' "על ראש המעוז הזה", כנראה באותו המקום שבו הוגש הקרבן הראשון על הסלע. במה עגולה היא במה שאין בה כמעט שום דבר מהלכות מזבח, ורק החלק העיקרי מהלכות הקרבן, ובדרך-כלל משמשת כבמת יחיד.

"דברים שבין במה גדולה לבמה קטנה - קרן וכבש ויסוד וריבוע בבמה גדולה, ואין קרן ויסוד וכבש וריבוע בבמה קטנה. כיור וכונו בבמה גדולה ואין כיור וכונו בבמה קטנה. חזה ושוק בבמה גדולה ואין חזה ושוק בבמה קטנה. דברים ששוותה במה גדולה לבמה קטנה, שחיטה בבמה גדולה וקטנה, הפשט וניתוח בגדולה וקטנה, דם מתיר ומפגל בגדולה וקטנה, מומין וזמן (לאכילה) בגדולה וקטנה"

(זבחים ק"כ ע"א, תוספתא קרבנות פ"ג ז"ח).

"קרן וכבש וריבוע ויסוד מעכבין בבמה גדולה ואין מעכבין בבמה קטנה"

(זבחים ק"ח ע"ב).

"ר' שמעון אומר: מזבח פתח אוהל מועד - ואין מזבח בבמה. לפיכך, העלה על הסלע או על האבן (כמו אצל מנוח, ובזמן איסור במות) חייב. (כיון שאין מגבלות ביחס לבמה, וגם סלע או אבן נחשבים במה).

(זבחים ק"ח ע"ב).

"אי זו היא במה גדולה, בשעת היתר הבמה - אהל מועד נטוי כדרכו, ואין הארון נתון שם (כמו בנוב ובגבעון, כשהארון היה בקרית יערים ובעיר דוד). איזו היא במה קטנה, בשעת היתר הבמה - עושה אדם במה על פתח חצירו ועל פתח גינתו, מקריב עליה הוא ובנו ובתו, ועבדו ושפחתו. (תוספתא קרבנות פ"ג ח', ועוד שם ה')."

אין אם כך כמעט שום מגבלה על במת יחיד קטנה, לא הלכות מזבח המעכבות ומגדירות מזבח (עין לעיל), לא הלכות כהונה, וגם לא חלק ניכר מהלכות הקרבנות, פרט להלכות הבסיסיות ביותר של שחיטה וזריקת הדם, פיגול ומום, הפשט וניתוח וזמני אכילה. לגבי קרבנות חטאת ואשם ומנחה, ונסכים יש מחלוקת תנאים אם קרבו בבמת יחיד (תוספתא קרבנות פ"ג ה'). ברור שאין דין צפון בבמת יחיד (ספרא).

לפיכך יש לראות בבמת יחיד צורה של הקרבה פשוטה ועממית, שיש בה גם ספונטניות רבה. לפי דעת ר' שמעון גם סלע או אבן מתאימים לה. צירוף שני הדברים, במת היחיד ההלכתית, והסלע שעליו הקריבו גזעון ומנוח, ורק אח"כ נבנה עליו המזבח של גזעון, מספקים רקע מתאים להבנת התופעה.

הבמה הראשונה שעל הסלע היא במה קטנה, שציינה את איתור המקום וקביעת קדושתו. יתכן שהיתה זו משלחת כהנים או בעלי תפקידים אחרים, שקבעה את המקום וציינה קביעה זו בבמה קטנה על הסלע, בין אם קדמה פעולה זו להקמת תבנית האבנים של המזבח ובין אם באה אחריו. בכל מקרה היתה זו הקרבה של קביעת המקום שאח"כ ייבנה עליו המזבח, הקרבה ללא המגבלות של מזבח ציבורי. השלב השני של הכנת המזבח הגמור נועד לכל הציבור הגדול המתכנס, ולפיכך נעשה כהלכות מזבח. במה גדולה היא מזבח לכל דבר, אשר מוצב בפתח המשכן, אלא שהארון לא נמצא בתוכו.

מסקנת הדברים היא, שהמתקן העגול שעל הסלע הוא במה קטנה, וההקרבה בו היתה פעולה, ספונטנית או מתוכננת, של קבוצת האנשים שבחרו את המקום והחלו להקים בו את המזבח. פעולה זו יכולה היתה להיעשות בהשראה נבואית וכמעט שלא היו לגביה תביעות הלכתיות, פרט להלכות הקרבה אלמנטריות. אפשר שאפילו היתה זו סעודה בקדושה, וכלל לא קרבן, כמו המנחה של גזעון ומנוח שהוציאו לאיש האלהים - נביא בעיניהם (שופטים ו' ו"ג), או כמו סעודת הקרואים אצל שמואל (ש"א י') וכד'. בסעודה זו יכולים היו להיות גם יחמורים, כנ"ל. כל זה השתנה לגמרי במזבח הבנוי שנועד לציבור, ובהתאם לכך גם הקפדנות ההלכתית שניכרת במבנה ובפרטיו.

1. סיכום הדמיון והשוני למזבח של תורה

התופעות המבטאות את ההקבלה והדמיון בין הלכות מזבח במובנן המקראי והתלמודי לבין המזבח בהר עיבל הן:

1. מזבח אבנים בלתי מסותתות, בנוי.
2. כבש משופע.
3. ריבוע הפינות.
4. קיר יסוד (בגובה הכרכוב של מזבח הנחושת).
5. חלוקת השטח לארבעה רבעים (כמו ביחזקאל).
6. בניה על הסלע הטבעי.
7. מסגרת של "אבנים שלמות", ממולאת ואטומה.
8. מתקנים לשחיטה, על גבי-אבן חלקה.
9. ריכוז גבוה של מתקנים כאלה - מערב - לפני ה'.
10. ירך צפונית אחת.
11. קרן מערבית להגשת המנחה - גם "לפני ה'" וגם "אל פני המזבח" סמוך לכבש.
12. במה קטנה - לפי כל מושגיה - טמונה במרכז המזבח, ע"ג הסלע הטבעי, מתוך למקום המערכה, בדומה לפרשת גזעון.
13. ייצוג הציבור במילוי המזבח באמצעות "תרומה" נרחבת.
14. מקום הכבש במגמה דרומית, מול מקום המערכה.
15. כבש משני שמוביל לקיר היסוד.
16. תפקידי "סובב" לקיר היסוד.
17. הבדלה (כמלוא הנימה) בין קיר היסוד לבין המזבח.
18. קיר היסוד מותיר צלע חפשית, ואינו מקיף מסביב.
19. מערכה ראשית במרכז וקירות גישה אליה.
20. מערכה שניה לאש-תמיד, במגמה מערבית.
21. מתקנים צמודים למערב הכבש (כולל שריפת פסולים).

22. עצמות בקר, כבשים ועזים בלבד, בתוך המתקנים השונים (לעומת המלוי שבתוך המזבח, שכלל גם עצמות-יחמורים).
 23. גובה המתקרב לעשר אמות.

התופעות המבטאות שוני בין המזבח בהר-עיבל לבין הלכות מזבח במובן המקראי והתלמודי, על ההסברים שניתנו להן, הן:

1. הוסבר ע"י הצורך בהדגשת הציר מזרח-מערב, המצביע על "לפני ה".	1. אורך ורוחב אינם שווים.
2. הוסבר במעמדו העצמאי של המזבח שלא על פתח-היכל, ולאור פסוקי-השחיטה והגשת-המנחה (9-11). שנוי אחז מלך יהודה בבית-המקדש ומסורות עקשניות על בעיות במיקום המזבח הוסברו לאור זה יפה. כך גם ביחס למידות המזבח ביחזקאל.	2. אלכסון - פנות לרוחות עולם. 2א. מיקום הכבש בצלע דרום-מערב. 2ב. צלע צפון-מזרח חפשית מיסוד, במקום פינת דרום-מזרח. 2ג. המערכה השניה בצפון-מזרח במקום בדרום-מערב.
3. נדבך אחד הסר, לפי שחזור הכבש.	3. העדר הקרנות ואפר המערכות.
4. מקבילה לכרכוב מזבח-הנחושת, במזבח-אבנים - לא נזכר "סובב" בתורה.	4. יסוד וסובב לא נפרדים. 4א. כבש משני אחד ולא שנים.
5. זריקה ליד המערכה - לא מהכבש - כדעה דחויה בתלמוד.	5. אין הבדלה בין הכבש והמזבח.
6. נדבה עממית רחבה.	6. עצמות יחמורים ושברי-חרסים.
7. במה קטנה בעת קביעת-המקום וקידושו.	7. קרבנות-יסוד מתחת למלוי ולריצוף.